

Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt

Hämeen liitto
Regional Council of Häme

Niittykatu 5, FI-13100 Hämeenlinna
tel +358 (0)3 647 401
email hameenliitto@hame.fi
www.hameenliitto.fi

17.6.2019

Kannen kuva: Tammelan kirkonkylän kulttuurimaisema

Kuvat (ellei toisin mainita): Kristian Tuomainen, Hämeen liitto

Sisällys

Esipuhe	4
1 Johdanto.....	5
2 Keskeiset käsitteet	6
3 Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt Kanta-Hämeessä – RKY 2009.....	6
4 Lailla ja asetuksella suojellut rakennusperintökohteet Kanta-Hämeessä.....	8
5 Hämääläisen kulttuuriympäristön ominaisuusluonne ja erityispiirteet	10
5.1 Hämääläisen kulttuuriympäristön kehitys ja vaiheet.....	10
5.2 Hämääläisen rakennetun kulttuuriympäristön ominaispiirteet.....	11
5.2.1 Asuminen	11
5.2.2 Hallinto ja puolustus.....	12
5.2.3 Kartanokulttuuri.....	13
5.2.4 Kirkollishistoria.....	14
5.2.5 Liikenne	15
5.2.6 Liiketoiminta.....	16
5.2.7 Matkailu ja vapaa-aika	17
5.2.8 Seurantalot.....	18
5.2.9 Sivistyshistoria.....	19
5.2.10 Sosiaali- ja terveydenhuolto.....	21
5.2.11 Talonpoikauskulttuuri.....	22
5.2.12 Teollisuus.....	23
6 Hämeen kulttuuriympäristön tutkimuksen nykytilanne	24
7 Aineisto ja menetelmät.....	25
7.1 Aineistot.....	25
7.2 Menetelmät ja sidosryhmäyhteistyö	26
8 Maakunnalliset rakennetut kulttuuriympäristöt kunnittain	28
8.1 Forssa	28
8.2 Hattula	31
8.3 Hausjärvi	37
8.4 Humppila.....	42
8.5 Hämeenlinna	45
8.6 Janakkala.....	73
8.7 Jokioinen	79
8.8 Loppi	83
8.9 Riihimäki.....	87
8.10 Tammela	93
8.11 Ypäjä	98
9 Yhteenveto	101
Lähteet	102

Esipuhe

Historia ja kulttuuri ovat aivan keskeinen osa hämäläistä identiteettiä. Pitkä asutushistoriamme ja kunniakas menneisyytemme rikastuttavat hämäläistä elämää edelleen. Kivikirkot, kartanot ja kylät, linna ja linnavuoret sekä usein jo uudessa roolissaan kukoistavat teollisuuden tuotantolaitokset ovat uniikkia arkipäivän ympäristöämme.

Rakennusperintö ei ole vain osa menneisyyttä. Se on olennainen osa tänä päivänä kokemaamme viihtyisyyden ja turvallisuuden tunnetta ja näin ollen osa nykyisen hyvinvointimme kivijalkaa. Viehättävä ympäristö tuottaa maakunnalle myös vetovoimaa ja kilpailukykyä.

Tämä *Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt* -julkaisu täydentää valtakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen inventointia. Yhdessä ne muodostavat ehjän inventointikokonaisuuden.

Hämeen maakunnallisesti arvokas rakennusperintö inventoitiin ja julkaistiin *Rakennettu Häme* -nimisenä kirjana viimeksi vuonna 2003. Nyt tehty inventointi ja sen pohjalta tehty julkaisu saattavat ajan tasalle tietämyksen Hämeen maakunnan rakennusperinnöstä. Yksi keskeinen tavoite selvityksessä on ollut 1900-luvun viimeisten vuosikymmenten ja 2000-luvun alun arkkitehtuurin huomiointi osana maakunnallisesti arvokasta rakennusperintöä.

Maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen inventointityön, kohteiden arvioinnin ja tämän julkaisun kirjoitustyön suoritti Hämeen liiton projektisuunnittelija Kristian Tuomainen kaksitoista kuukautta kestäneen suunnitteluprojektin aikana vuosina 2018-2019.

Työtä ohjasi Hämeen liitossa maakunta-arkkitehti Heimo Toiviainen. Kohteiden arvon määrittämistyötä tehtiin tiiviissä yhteistyössä Museoviraston, Hämeen ELY-keskuksen ja maakunnan kuntien kanssa.

Kiitän Hämeen liiton puolesta Kristiania ansiokkaasta työstä. Samalla haluan kiittää kaikkia niitä erikseen nimeämättömiä yhteistyötahoja, jotka ovat myötävaikuttaneet inventoinnin toteuttamiseen. Arvokas pala hämäläisyyttä on tämän työn myötä saatu talteen.

Kulukoon julkaisu käsissänne!

Hämeenlinnassa kesäkuussa 2019

Anna-Mari Ahonen

maakuntajohtaja

1 Johdanto

Hyvin hoidettu ja elinvoimainen kulttuuriympäristö on voimavara, joka lisää hyvinvointia ja jolla on tärkeä merkitys elinkeinotoimintojen kehittämisessä ja viihtyisän asuin ympäristön luomisessa. Kulttuuriympäristöjen merkitystä elinvoimatekijöinä painotetaan myös Valtioneuvoston 20.3.2014 hyväksymässä Kulttuuriympäristöstrategiassa.

Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on edellisen kerran arvioitu ja luetteloitu *Rakennettu Häme. Maakunnallisesti arvokas rakennusperintö* -julkaisussa vuonna 2003. Tämän jälkeen sekä rakennusperintökohteissa että niiden arvotuksessa on tapahtunut muutoksia: valtakunnallisesti merkittävien rakennettujen kulttuuriympäristöjen RKY-aluerajaukset ovat muuttuneet, arvotuskriteeristöä on ollut tarpeen muuttaa, kohteista on saatu lisää tietoa ja niissä on tapahtunut fyysisiä muutoksia. Päivitystyössä on huomioitu RKY 1993 – ja RKY 2009 – aluerajaukset, ja arvioitu maakunnalliset rakennuskohteet suhteessa päivitettyyn arvotuskriteeristöön.

Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt -päivitysselvityksen lähtökohtana ovat Kanta-Hämeen maakuntakaava 2006:ssa osoitetut arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt sekä Kanta-Hämeen kuntien rakennusperintöinventoinnit ja voimassa olevat kaavat. Yksi keskeinen tavoite selvityksessä on ollut 1900-luvun viimeisten vuosikymmenten ja 2000-luvun alun arkkitehtuurin huomiointi osana maakunnallisesti arvokasta rakennusperintöä. Selvitys on toteutettu Hämeen liitossa vuosien 2018 ja 2019 aikana. Kohteiden arvottaminen on tehty yhteistyössä Museoviraston, ELY-keskuksen ja Kanta-Hämeen kuntien edustajien kanssa.

Selvityksen kunnittain etenevä listaus maakunnallisesti arvokkaista rakennetuista kulttuuriympäristöistä ei ole sinänsä rakennussuojeluluettelo. Suojelluksen merkityksen kohteet saavat vasta kaavoituksen tai lainsäädäntöön perustuvien päätösten kautta. Kanta-Hämeen lailla ja asetuksella suojellut rakennukset esitetään luettelona tässä raportissa. Maakuntakaavan taustaksi laaditussa selvityksessä osoitetut rakennusperintökohteet tulisi ottaa huomioon yleis- ja asemakaavoja laadittaessa. Maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen selvitys palvelee kuntien kaavoitus- ja suunnittelutyötä kulttuuriympäristöjen vaalimisen välineenä.

Cajanderinkadun – Hämeentien aluetta keväällä 2018 (kohde nro 40, Hämeenlinna).

2 Keskeiset käsitteet

Kulttuuriympäristö tarkoittaa ihmisen toiminnasta sekä ihmisen ja luonnon vuorovaikutuksesta syntynyttä ympäristöä. Siihen kuuluu kulttuurimaisema, rakennettu kulttuuriympäristö ja muinaisjäännökset. Kulttuuriympäristö pitää sisällään sekä aluekokonaisuuksia että yksittäisiä kohteita.

Kulttuurimaisema on ihmisen ja luonnon yhteisvaikutuksena syntynyttä ympäristöä, jota voi tarkastella esimerkiksi alueellisena, visuaalisena, kokemuksellisena tai historiallisena kokonaisuutena.

Rakennettu kulttuuriympäristö eli rakennusperintö tarkoittaa rakennettuja alueita, rakennuksia sekä erilaisia rakenteita, kuten teitä, siltoja ja sähkölinjoja.

Arkeologinen kulttuuriperintö muodostaa kulttuuriympäristön vanhimman ajoitettavan kerrostuman ja kulttuuriympäristön historiallisen pohjan. Muinaisjäännökset ovat maisemassa, maaperässä tai veden alla säilyneitä rakenteita, muodostelmia tai esineitä, jotka ihminen on tehnyt.

Lähteet: Kulttuuriympäristöstrategia 2014–2020. Opetus- ja kulttuuriministeriö, Ympäristöministeriö

3 Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt Kanta-Hämeessä – RKY 2009

Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt (RKY 2009) on Museoviraston laatima inventointi, joka on valtioneuvoston päätöksellä 22.12.2009 otettu maankäyttö- ja rakennuslakiin perustuvien valtakunnallisten alueidenkäyttötavoitteiden tarkoittamaksi inventoinniksi rakennetun kulttuuriympäristön osalta 1.1.2010 alkaen. Tämä korvasi aiemmin voimassa olleen inventoinnin, valtakunnallisesti merkittävät kulttuurihistorialliset ympäristöt (RKY 1993). Valtakunnalliseen inventointiin valitut kohteet antavat alueellisesti, ajallisesti ja kohdetyypeittäin monipuolisen kokonaiskuvan maamme rakennetun ympäristön historiasta ja kehityksestä.

Kanta-Hämeeseen sijoittuvat RKY 2009 -kohteet kuvastavat maakunnan maantieteellisiä ja historiallisia ominaispiirteitä (Taulukko 1). Hämeen vanhinta rakennetun ympäristön kerrostumaa edustavat keskiaikaiset kivikirkot. Hämmäläisen elinkeinorakenteen kehitystä omavaraisesta talonpoikaiskulttuurista teollistumiseen edustavat mm. useat kartanot ja maaseutukylät, nykyisin Hämeenlinnaan kuuluvan Hauhon Vihavuoden mylly- ja sahayhdyskunta sekä Forssan teollisuusyhdyskunta, Janakkalan Tervakosken paperitehtaan ympärille rakentunut yhdyskunta ja Riihimäen Lasin tehdasalue. Hämeen merkittävästä hallinnollisesta ja puolustuksellisesta asemasta kertovat Hämeen linnan lisäksi Linnan ja Suomen kasarmit, Riihimäen kasarmialue sekä Hattulassa sijaitseva Parolannummen harjoituskenttä. Kaupungistumista ja muutoksia asumismuodossa ja elämäntavassa edustavat puolestaan mm. Hämeenlinnan Sairion pientaloalue ja Kantolanniemen siirtolapuutarha sekä Riihimäen keskusliikekatu ja urheilupuisto.

Ympäristöhallinnon ohjeen mukaisesti maakuntakaavoja laadittaessa tai niitä tarkistettaessa tulee RKY 2009 ottaa suunnittelun lähtökohdaksi. Maakuntakaavoituksessa on tarkoituksenmukaista osoittaa valtakunnallisesti merkittävien rakennettujen kulttuuriympäristöjen aluerajaukset sellaisenaan. (Ympäristöministeriö 2009) Kattavat kuvaukset RKY 2009 –kohteista löytyvät Museoviraston ylläpitämältä valtakunnallisesti merkittävien rakennettujen kulttuuriympäristöjen internet-sivustolta osoitteesta www.rky.fi.

Taulukko 1. Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt Kanta-Hämeessä.

Nro	Kunta	RKY 2009 -kohde
1	Forssa	Forssan teollisuusyhdyskunta
2	Hattula	Hattulan keskiaikaiset kartanot ja Lepaan puutarhaopisto
3	Hattula	Hattulan Pyhän Ristin kirkko
4	Hattula	Hämeen Härkätie
5	Hattula	Ihalemmen, Leiniälän, Nihattulan, Pelkolan ja Sattulan kyläasutus
6	Hattula	Mierolan ja Rahkoilan kylät
7	Hattula	Parolannummen harjoituskenttä
8	Hattula	Retulansaaren kylä ja viljelymaisema
9	Hausjärvi	Erkylän kartano
10	Hausjärvi	Lavinnon kylä
11	Hausjärvi	Mommilan kartanomaisema
12	Hausjärvi	Oitin rautatieasema
13	Humppila	Venäjän kartano
14	Hämeenlinna	Ahveniston hautausmaa
15	Hämeenlinna	Alvettulan, Hyömäen, Matkantaan ja Tuittulan ryhmäkylät
16	Hämeenlinna	Aulangon puisto
17	Hämeenlinna	Evon metsäopisto
18	Hämeenlinna	Hahkialan kartano
19	Hämeenlinna	Hauhon kirkonkylä
20	Hämeenlinna	Hämeen Härkätie
21	Hämeenlinna	Hämeen linna
22	Hämeenlinna	Hämeenlinnan Kaupungipuisto
23	Hämeenlinna	Hämeenlinnan Koilliskulman puutalokorttelit ja koulut
24	Hämeenlinna	Hämeenlinnan lääninsairaala, kruununmakasiinit ja Verkatehdas
25	Hämeenlinna	Hämeenlinnan rautatieasema
26	Hämeenlinna	Hämeenlinnan tori, kirkko ja Pikkutori
27	Hämeenlinna	Kanajärven talo
28	Hämeenlinna	Kantolanniemen siirtolapuutarha
29	Hämeenlinna	Katisten kartano
30	Hämeenlinna	Lammin keskiaikaiset kartanot ja kirkko
31	Hämeenlinna	Linnan kasarmit
32	Hämeenlinna	Niemen kartano ja Taljalan kylä
33	Hämeenlinna	Olympiarakennukset: Ahveniston uimalaitos
34	Hämeenlinna	Perttulan oppilaitos ja Miemalan Alikylä
35	Hämeenlinna	Sairion pientaloalue
36	Hämeenlinna	Suomen kasarmit
37	Hämeenlinna	Syrjäntaustan kylä
38	Hämeenlinna	Tuuloksen historiallinen kirkkomaisema
39	Hämeenlinna	Vanajan kirkko
40	Hämeenlinna	Vanajanlinna
41	Hämeenlinna	Vihavuoden mylly- ja sahayhdyskunta
42	Janakkala	Hakoisten kartano ja linnavuori
43	Janakkala	Irjalan kartano
44	Janakkala	Leppäkosken kartano
45	Janakkala	Monikkalan ja Vanantaan kartanot
46	Janakkala	Tervakosken paperitehdas ja yhdyskunta

47	Janakkala	Turengin rautatieasema
48	Janakkala	Viralan kartano
49	Jokioinen	Jokioisten kartano ja Loimijokilaakson viljelymaisema
50	Jokioinen	Jokioisten kirkko ja pappilat
51	Loppi	Hämeen Härkätie
52	Loppi	Lopen vanha kirkonmäki
53	Loppi	Santamäen kartanomaisema
54	Loppi	Topenon ja Vojakkalan kylät
55	Riihimäki	Riihimäen kasarmialue
56	Riihimäki	Riihimäen keskusliikekatu
57	Riihimäki	Riihimäen Lasin tehdasalue
58	Riihimäki	Riihimäen rautatieasema ja Rautatienpuisto
59	Riihimäki	Riihimäen urheilupuisto
60	Riihimäki	Riihimäen vankila
61	Tammela	Hämeen Härkätie
62	Tammela	Korteniemen metsänvartijan tila
63	Tammela	Mustialan maanviljelysopisto
64	Tammela	Saaren kartano ja kansanpuisto
65	Tammela	Tammelan kirkko
66	Tammela	Teuron kylä
67	Tammela	Torrön kylä
68	Ypäjä	Loimijokilaakson viljelymaisema
69	Ypäjä	Valtion hevosjalostuslaitos

4 Lailla ja asetuksella suojellut rakennusperintökohteet Kanta-Hämeessä

Lailla ja asetuksella suojellut rakennusperintökohteet Kanta-Hämeessä on esitetty taulukossa 2.

Taulukko 2. Lailla ja asetuksella suojellut rakennusperintökohteet Kanta-Hämeessä.

Kunta	Kohde	Suojelu
Forssa	Forssan kirkko	Kirkkolaki
	Forssan vanha kappeli	Kirkkolaki
	Tehtaankoulu	Rakennussuojelulaki
Hattula	Alikartano	Laki rakennusperinnön suojelusta
	Hattulan Pyhän Ristin kirkko	Kirkkolaki
	Hattulan uusi kirkko	Kirkkolaki
	Lepaan puutarhaopisto	Asetus 480/85
	Saarnirinne	Laki rakennusperinnön suojelusta
	Tyrvännön kirkko	Kirkkolaki
Hausjärvi	Ylikartano	Laki rakennusperinnön suojelusta
	Hausjärven kirkko	Kirkkolaki
	Mommilan kirkko	Kirkkolaki
Hämeenlinna	Oitin asema-alue	Rautatiesopimus 1998
	Ahveniston hautausmaan ortodoksinen kirkko	Laki ortodoksisesta kirkosta
	Ahveniston urheilukeskuksen maauimala	Rakennussuojelulaki
	Alvettulan silta	Laki rakennusperinnön suojelusta

	Aulangon metsäpuisto	Asetus 480/85
	Evon kalastuskoeasema ja kalanviljelylaitos	Asetus 480/85
	Evon metsäoppilaitos	Asetus 480/85
	Hauhon kirkko	Kirkkolaki
	Hämeen linna	Asetus 480/85
	Hämeen lääninhallitus	Asetus 480/85
	Hämeen lääninvankila	Asetus 480/85
	Hämeenlinnan kirkko	Kirkkolaki
	Hämeenlinnan opettajakoulutuslaitos	Asetus 480/85
	Hämeenlinnan rautatieasema	Rautatiesopimus 1998
	Katisten kartano	Rakennussuojelulaki
	Lammin kirkko	Kirkkolaki
	Linnankasarmi	Asetus 480/85
	Miekan savusauna	Rakennussuojelulaki
	Perttulan erityisammattikoulu	Asetus 480/85
	Rengon kirkko	Kirkkolaki
	Tuuloksen kirkko	Kirkkolaki
	Vanajan kirkko	Kirkkolaki
	Vanajan vanha pappila	Rakennussuojelulaki
	Vanajanlinna	Laki rakennusperinnön suojelusta
	Virastotalo, Sibeliuksenkatu 19-21	Asetus 480/85
Janakkala	Janakkalan kirkko	Kirkkolaki
	Kanta-Tapaila	Rakennussuojelulaki
	Ratalahden torppa	Laki rakennusperinnön suojelusta
	Ratamestarin talo Leppäkoskella, Ida Aalberg -museo	Rautatiesopimus 1998
	Turengin rautatieasema	Rautatiesopimus 1998
Jokioinen	Jokioisten kartano	Asetus 480/85
	Jokioisten kirkko	Kirkkolaki
Loppi	Lopen kirkko	Kirkkolaki
	Lopen vanha kirkko	Kirkkolaki
Riihimäki	Asemapuisto	Rautatiesopimus 1998
	Riihimäen kirkko	Kirkkolaki
	Riihimäki	Rautatiesopimus 1998
Tammela	Entinen käsityökoulu	Rakennussuojelulaki
	Hyypiö, suonkuivatusosaston kämppä	Asetus 480/85
	Korteniemen metsänvartijatila	Asetus 480/85
	Mustialan maatalousoppilaitos	Asetus 480/85
	Tammelan kirkko	Kirkkolaki
Ypäjä	Ypäjän hevostalouden tutkimusasema ja oppilaitos	Asetus 480/85
	Ypäjän kirkko	Kirkkolaki

Asetus 480/85 on lakkautettu suojelun välineenä, ja valtionkin rakennusten suojelusta päätetään rakennusperinnön suojelemisesta annetun lain (2010) mukaisesti. Aiemmin asetuksen 480/1985 nojalla tehdyt suojelupäätökset pysyvät kuitenkin voimassa.

Rakennussuojelulaki (18.1.1985/60) on kumottu lailla rakennusperinnön suojelusta (4.6.2010/498), joka astui voimaan 1.7.2010 alkaen.

5 Hämmäläisen kulttuuriympäristön ominaisluonne ja erityispiirteet

5.1 Hämmäläisen kulttuuriympäristön kehitys ja vaiheet

Hämmäläisessä maisemassa on selvästi havaittavissa jääkauden jäljet. Maisemaa luonnehtivat Salpausselkien reunamuodostumat, lukuisat harjut, moreenimuodostumat, erämaisiet vedenkoskemattomat alueet ja toisaalta viljavat savilaaksot, lukuisat vesistöt ja jokireitit. Ihmisen ja luonnon pitkäaikainen vuorovaikutus on muovannut hämmäläistä ympäristöä rikkaaksi ja monimuotoiseksi kulttuurimaisemaksi. Se vaihtelee erämaisista ylängöistä savilaaksojen viljelymaisemiin. Maiseman vaihtelevuus on luonut Hämeen eri osien kulttuuriset erityispiirteet.

Hämeen alue vapautui mannerjäätiköstä noin 7000 eKr. Vähitellen maan noustessa järvet kuroutuivat merestä itsenäisiksi altaiksi. Esimerkiksi Vanajavesi syntyi noin 5500 eKr. Esihistoriallisen ajan vanhin kulttuurijakso kivikausi (8000 eKr. – 1500 eKr.) alkoi heti jääkauden päättymisen jälkeen, kun ihminen saapui vedestä kohonneelle maalle. Kivikauden pyyntikulttuuriin perustuneesta liikkuvasta elämästä kertovat lähinnä asuinpaikkalöydöt sekä kivistä valmistetut kirveet ja muut irtaimet tarve-esineet. Vaikka kivikautisia löytöjä tunnetaan koko maakunnan alueelta, lienee kaikkein vanhin, idästä Salpausselkiä pitkin tullut asutus sijoittunut eteläiseen Hämeeseen, Baltian jääjärven ja Litorina-meren rannoille. Anculys-järven lahdet puolestaan ulottuivat jo lounaiseen Hämeeseen, minkä vuoksi nykyisen Loimijokilaakson seutu lienee yksi Hämeen varhimmoin asutetuista alueista. Kivikautiset asuinpaikat ovat aina sijainneet vesistöjen rannalla. Maankohoamisen muutettua maisemaa ovat monet asuinpaikoista nykyään kaukana vedestä, mutta muinaisrannat näkyvät yhä terasseina maisemassa.

Kivikautta seuranneella pronssikaudella Suomi oli jakaantunut kahteen kulttuurialueeseen. Rannikkoalue suuntautui länteen, sisämaa ja Pohjois-Suomi itään. Häme kuului itäiseen kulttuuriin. Hämeen alueelta on toistaiseksi tutkittu pronssikautisia asuinpaikkoja Lopen Salon ja Sajaniemen kylien alueelta sekä Janakkalan Irljalasta. Tuohon ajanjaksoon asuinpaikat liittää nimenomaan keramiikka. Samoista kohteista on löytöjä myös kivikaudelta. Asutus on luultavasti jatkunut pitkään samoilla paikoilla.

Hämeen esihistorialliselle kulttuuriympäristölle eniten leimaa antava aika on rautakausi (500 eKr. – 1200 jKr.), jota edustavat muinaisjäännökset ovat näyttäviä ja näkyviä. Maanviljelyksen ja karjanhoidon, yhteiskunnallisen järjestäytymisen ja kaupankäynnin alkaminen synnytti pysyvää asutusta erityisesti Vanajaveden ja Hauhon vesistöjen rantamille. Asumistavoista tiedetään varsin vähän, koska asumusten jäänteet ovat usein jääneet historiallisen ajan kylien alle. Rautakaudelle tyypillisiä kiinteitä muinaisjäännöksiä ovat haudat, kalmistot, uhrilähteet ja muut kulttipaikat sekä Hämeessä lisäksi linnavuoret, kuppikivet ja miekanhiontakivet. Näistä jälkimmäisiä on Suomesta löydetty vain Hämeestä.

Keskiajalta (1200 – 1520 jKr.) alkaa Suomen ja Hämeen rakennuskulttuurin tähän päivään säilynyt historia. Rautakauden puu-, savi- ja mahdollisesti jo hirsirakentaminenkin on maatonut näkymättömiin, mutta keskiajan kivistä rakennetut monumentit ovat pystyssä yhä. Hämeen kahdeksan keskiaikaista kirkkkoa ja kaksi sakaristoa ovat maamme rakennuskulttuurin vanhinta ja edustavinta kerrostumaa. Hämeessä on myös suomalaisen tiilirakentamisen alku: Hämeen linna ja Hattulan Pyhän Ristin kirkko ovat kaksi Suomen kolmesta tiilestä tehdystä keskiajan rakennuksesta. Rakennusten lisäksi keskiajan kulttuuriympäristöä ovat Hämeessä risteilevät vanhat tiet, jotka kulkivat halki eteläisen Suomen linnasta linnaan tai kirkolta kirkolle. Maa- ja vesiteiden varteen sijoittuvat myös vanhat kylät, joita Hämeessä on ollut useita satoja. Useat keskiaikaisperäiset kylätontit ovat säilyneet asuttuina nykypäivään asti.

Keskiaikaa seuranneilla vuosisadoilla Hämeen kulttuuriympäristö sai lisää sille ominaisia piirteitään. Viljelyyn käytetty peltoala laajeni ja maaseudun kulttuurimaisema sai nykyisen olemuksensa peruspiirteet. Isojakoa toteutettaessa osa keskiajan kylistä vaihtoi paikkaa ja muotoaan. Talonpoikainen rakennuskulttuuri sai monta muotoa vauraista suurtiloista vaatimattomiin torppiin ja mökkiläisasumuksiin. Kaupunkiarkkitehtuuri sai alkunsa Hämeenlinnan kaupungin perustamisesta 1600-luvun alkupuolella. Kartano- ja puistokulttuuri kehittyi kukoistukseensa erityisesti Vanajaveden ja Hauhon vesistön rantamilla. Myllyjä, sahoja, tiiliruukkeja ja lopulta varsinaista teollista toimintaa syntyi virtaavien vesien partaalle erityisesti Forssan seudulle. 1800-luvun lopulla rautatie mullisti liikkumisen, ja siihen liittyvästä rakentamisesta tuli yksi Hämeen rakennuskulttuurin erityispiirteistä. Linnavuorista ja Hämeen linnasta alkanutta puolustushistoriaa jatkoi varuskuntien rakentaminen.

1900-luvun kulttuuriympäristölle antoi leimansa kaupunkien, kauppaloitten ja taajamien sekä teollisuusympäristöjen rakentuminen. Hämeelle ominaista on myös korkeatasoinen vapaa-ajan viettoon liittyvä rakentaminen huviloineen, puistoineen, hotelleineen ja urheilualueineen. Sotien jälkeinen jälleenrakennuskausi synnytti merkittävän määrän nykyisestä rakennuskannasta. Maaseudun kulttuurimaiseman merkittävät muutokset alkoivat niin ikään sotien jälkeen viljely- ja karjanhoitotapojen muuttuessa. Kaupunkien ja taajamien rakennettu ympäristö muuttui rajusti 1960–1970-luvuilla, kun rakentaminen tehostui elementtirakentamisen myötä ja vanhaa rakennuskantaa purettiin uuden tieltä. 1900-luvun viimeisten vuosikymmenten ja 2000-luvun alun kulttuuriympäristömuutosta ovat leimanneet niin 1980-luvun nousukauden näyttävä julkinen rakentaminen kuin 1990-luvun laman jälkeiset taloudellisuuden vaatimukset ja ympäristötietoisuuskin.

5.2 Hämääläisen rakennetun kulttuuriympäristön ominaispiirteet

5.2.1 Asuminen

Historiallisesti asuminen on pitkään ollut suoraan sidoksissa harjoitettuihin elinkeinoihin. Hämeelle tyypillinen maaseudun kyläasuminen perustuu talonpoikaiseen elämäntapaan ja peltoviljelyyn. Venäjän vallan aikana valtio pyrki edistämään uusien tilojen perustamista asetuksin, ja itsenäinen Suomi jatkoi tilattoman väen asuttamista säätämällä 1918 torpparilain ja 1922 asutuslain. Lakien nojalla torppia itsenäistyi ja uusia pientiloja syntyi kartanoista lohkotuille maille.

Teollistumisen myötä syntyi myös uudenlaista asutusta. Veden ääreen sijoittuva teollisuus sijaitsi usein kaukana suurista asutuskeskittymistä ja synnytti uuden taajaman. Forssa puuvillatehtaineen ja Tervakoski paperitehtaineen kehittyivät ensimmäisiksi todellisiksi tehdaspaikkakunniksi, joissa tehdas vastasi niin yhdyskuntasuunnittelusta kuin rakentamisesta. Forssassa tehtaan työväenasuntoja ei kuitenkaan riittänyt kaikille, joten ympäristöön syntyi myös säätelemätöntä asutusta Kalliomäelle ja Uuteenkylään.

Kaavoitus oli valtiojohtoista vuoden 1932 asemakaavalakiin saakka, jolloin se siirtyi kuntien vastuulle. Teollistumisen kiihdyttämä kaupungistuminen irrotti asumisen suorasta elinkeinoyhteydestä. Siirtolaisten ja rintamamiesten omakotialueiden ja jälleenrakennuskauden kerrostaloalueiden rakentaminen perustui usein ammattitaitoiseen ja tarkkaan asemakaavasunnitteluun. Kaavaohjaus, tyyppi- ja piirustukset ja nopea rakentaminen saivat suuretkin alueet rakentumaan yhtenäisiksi. Hämeessä ehjinä säilyneitä jälleenrakennuskauden asuinalueita on Hämeenlinnassa kantakaupungin alueella ja Riihimäellä.

Ilomäen tyyppitalot ja asemakaava kesällä 2018 (kohde nro 15, Riihimäki).

5.2.2 Hallinto ja puolustus

Hallinnon ja puolustuksen varhaisinta kerrostumaa Hämeessä edustavat useat tunnetut linnavuoret, joista Janakkalan Hakoisten linnavuori on merkittävimpiä. Hakoistenlinna varustettiin 1200-luvulla ja sen on mainittu olleen täysin puolustuskuntoinen 1300-luvulla. Nähtävästi pian tämän jälkeen sen syrjäytti merkittävydessä uusi Hämeen linna, joka oli Ruotsin valtakunnan itäisenä puolustustukikohtana 1200-luvun lopulta aina vuoteen 1809 saakka. Linnaa voidaan siten pitää Hämeen vanhimpana varuskuntana. Linnan puolustustoimintaan liittyi kiinteästi Parolannummen alue, joka oli jo 1500-luvulla linnan ratsujen laidunmaana. Kolmikymmenvuotisen sodan aikana nummea käytettiin sotaväen kokoontumispaikkana, ja harjoituskenttä siitä muodostui 1700-luvulla. Paikan keskeisestä sotilaallisesta merkityksestä kertovat lukuisat hallitsijavierailut 1700- ja 1800-luvuilla. Ajanjaksolta on säilynyt myös joukko sotilastorppia ympäri Hämettä.

Ensimmäinen Hämeen linnan muurien ulkopuolella sijainnut varuskunta oli Linnan kasarmialue, jonka vanhin rakennus on 1830-luvulta. Yleisen asevelvollisuuden tultua voimaan Suomen suuriruhtinaskunnassa 1880-luvulla rakennettiin mm. Hämeenlinnan Suomen kasarmit, joita täydennettiin venäläiskauden rakennuksilla 1910-luvulla. Tuolloin täydennettiin voimakkaasti myös läheistä Poltinahon kasarmialuetta sekä rakennettiin Riihimäen kasarmialue. Riihimäen ja Parolannummen alueet ovat edelleen kehittyneet 1900-luvulla ja säilyneet alkuperäisessä käyttötarkoituksessaan Puolustusvoimien käytössä.

Hämeessä on säilynyt runsaasti myös ei-sotilaallista hallintorakentamista. Hämeenlinnasta tuli 1770-luvun lääninuudistuksen yhteydessä läänin pääkaupunki, ja kaupungin keskusta-alueen nykyinen kaavaratkaisu juontaa juurensa jo kenraalimajuri Axel Magnus von Arbinin asemakaavaan vuodelta 1777. 1800-luvulta ovat peräisin mm. Hämeen lääninhallitus ja Hämeenlinnan raatihuone. 1900-luvun eri vuosikymmenten hallintorakentamista edustavat mm. eri puolille maakuntaa sijoittuvat kunnantalot ja valtion virastot.

Kalvolan entinen kunnantalo kesällä 2018 (kohde nro 110, Hämeenlinna).

5.2.3 Kartanokulttuuri

Hämeen vanhimmat kartanot ovat keskiaikaisia säteritiloja, mutta suurin osa perustettiin 1600- ja 1700-luvulla. Koko maan mitassa Häme kuuluu kartano-Suomeen; kartanot ovat keskittyneet eteläiseen Suomeen Uudellemaalle, Varsinais-Suomeen, Etelä-Satakuntaan ja Hämeeseen. Hämeessä kartanoita on varsin tasaisesti eri puolilla maakuntaa. Erityisesti Vanajaveden laaksossa, Janakkalasta Hattulaan, ne ovat tiivistyneet yhdeksi maan merkittävimmistä kartanomaisemista. Vaikka valtaosa maatalouden kulttuurimaisemista on talonpoikaiskulttuurin aikaansaannosta, on kartanoilla erittäin merkittävä asema hämäläisessä maalaismaisemassa. Suurien maaomaisuuksien johdosta kartanoita ympäröivät peltoalatkin ovat laajoja. Puistot ja kartanopihoihin johtavat puukujanteet antavat oman lisänsä näihin vaihteleviin maisemiin.

Kartanoilla on keskeinen asema myös hämäläisessä talous- ja kulttuurihistoriassa. Niihin liittyy monia kansallisen historiamme merkkitapahtumia ja paikallisesti niiden vaikutus on ollut yleensä huomattava niin tapahistorian kuin maatalouden kehityksenkin kannalta. Talousrakennuksissa, kuten karjasuojissa, talleissa ja myöhemmin myös meijerirakennuksissa, kartanot ottivat ensimmäisinä käyttöön uudet toiminnalliset ratkaisut.

Inkalan kartanon päärakennus kesällä 2018 (kohde nro 35, Hattula).

5.2.4 Kirkollishistoria

Keskiaikaiset kirkkorakennukset muodostavat merkittävän osan Hämeen vanhinta rakennusperintöä. Hattulan Pyhän Ristin kirkolla on erityisasema Suomen keskiaikaisessa kirkkoarkkitehtuurissa. Se on Turun tuomiokirkon ohella ainoa tiilestä muurattu pyhäkkö tuolta aikakaudelta. Kirkot ovat muodostaneet myös liikenteen risteyspaikkoja: tärkeitä pyhiinvaelluskirkkoja Hämeen Härkätien varrella oli Hattulan lisäksi Rengon kivikirkko. Keskiaikaisperäinen Vanha Meritie kulkee Janakkalassa vanhan kivikirkon edustalta.

Pappilat rakennettiin perinteisesti vähän matkan päähän kirkoista. Monet entisistä pappiloista ovat sijainneet samalla paikalla jo keskiajalta, ja usein uusi päärakennus on saatettu rakentaa vanhan päärakennuksen kivijalalle. Pappilarakennukset ovat enimmäkseen olleet yksityiskäytössä viimeistään 1960-luvulta, mutta muodostavat alkuperäiset piirteensä säilyttäneinä tärkeän osan Hämeen kirkollisten kohteiden rakennushistoriaa.

1700-luvun kirkkoarkkitehtuuria edustavat mm. Hattulan Tyrvännön ja Hausjärven kirkko sekä Hämeenlinnan kivikirkko. 1800-luvulta ovat mm. Hattulan uusi kirkko ja Lopen kirkko, molemmat punatiilisiä ja tyyliltään uusgoottilaisia. Venäläinen sotaväki ja kauppiaskunta toivat mukanaan tarpeen ortodoksikirkkojen rakentamiselle erityisesti Hämeenlinnassa. Tuolta ajalta on säilynyt Ahveniston pieni ortodoksikirkko vuodelta 1894. 1900-luvun kirkkorakentamisessa näkyvät tyylisuunnat vuosisadan alun kansallisromantiikasta jälleenrakennuskauden vähäeleisyyteen. Uusinta kerrostumaa Hämeen kirkollisten rakennusten joukossa edustavat 1970-luvun tasakattoiset kappelit Forssassa, Hausjärven Rauhannummella ja Hämeenlinnan Vuorentaassa. Kirkko- ja kappelirakennuksia ympäröivät hautausmaat edustavat oman aikansa ympäristösuunnittelua ja muodostavat tärkeän osan kirkollisten kohteiden kulttuuriympäristöstä.

Rauhannummen hautausmaa kesällä 2018 (kohde nro 13, Hausjärvi).

5.2.5 Liikenne

Jaakko Teitin 1550-luvulla laatima luettelo Kustaa Vaasan ajan yleisistä teistä mainitsee Härkätien lisäksi Hämeestä Ylisen Viipurintien ja sen pohjoisen haaran, Suuren Savontien sekä Hämeenlinnasta Pirkkalan kautta Korsholmaan johtaneen Kyröskankaan tien. Ylinen Viipurintie johti Hämeen linnasta Hauhon, Tuuloksen ja Lammin kautta Hollolaan ja edelleen Viipuriin. Siitä erkani Lammilla Suuri Savontie, joka johti Asikkalan ja Sysmän kautta Mikkeliin ja edelleen Olavinlinnaan. Hämeen linnasta Toijalan suuntaan ja Kokemäenjoen suulle johtavasta tiestä on paikoin käytetty myös nimitystä Hiidentie. Näiden Teitin mainitsemien yleisten valtateiden lisäksi oli myös muita tärkeitä kulkuväyliä, joista monet johtivat Hämeenlinnaan tehden siitä keskiajan Suomen tärkeimmän liikennereisteyksen.

Maantiet, tai nykymielessä pikemminkin polut, yhdistivät keskiajalla kaikkia Hämeen kyliä, vaikkei kaikista kulkuväylistä löydykään historiallisia lähteitä. Talonpoikien vastuulla oli jo keskiajalta lähtien huolehtia maanteilla kulkijoiden majoituksesta, kestätyksestä ja kydytyksestä. Teitten varsilla sijaitsevat kievaritalot saattoivat vaihtua useasti, ja niinpä kievariperinnettä liittyi moneen hämäläiseen taloon.

Maantieliikenne edellytti siltojen rakentamista. Vanhimmat Hämeen puiset ja kiviset sillat ovat varsin myöhäisiä, 1900-luvun alusta. Itsenäisyyden ajan alkuvuosilta on sen sijaan säilynyt monia rakennustekniikaltaan kiinnostavia siltoja. Hauhon Alvettulan teräsbetonisilta valmistui jo 1916, ja Mierolan betonisilta Hattulassa rakennettiin 1919. Molemmat ovat nykyisin tiehallinnon museosiltoja.

Hämeen merkittävimpiä liikenteen muistomerkkejä on Helsingin ja Hämeenlinnan välinen rautatieyhteys. Tämä 1857–1862 rakennettu maan ensimmäinen rataosuus sai varsilleen edustavat asemarakennukset, seisakkeet, asuinrakennukset, vahtituvat, makasiinit ja veturitallit. Lääninarkkitehti Carl Albert Edelfelt antoi rautatiearkkitehtuurille ajanmukaisen ilmeen. Asemien lisäksi rautatie synnytti myös monia muita rakennuksia, joista on hyvänä esimerkkinä Riihimäen Asemanpuiston alue. Myös asemien esteettiseen ympäristöön kiinnitettiin jo varhain erityinen huomio. Asemarakennusta ympäröivät puistot istutettiin lehtipuoin paitsi paloturvallisuuden, myös kauneuden vuoksi.

Seuraava rataosuus valmistui 1869, kun Riihimäeltä Pietariin johtanut rautatie avattiin liikenteelle. Helsingin ja Hämeenlinnan välistä rataosuutta jatkettiin Tampereelle 1876. Samanaikaisesti valmistui Turun ja Toijalan välinen rautatie, joka kulkee Hämeessä Forssan, Humppilan ja Ypäjän kautta. Vaikka näiden rataosuuksien

alkuperäiset asemat ovat hävinneet, näkyy rautatien merkitys asemanseudun rakennuskulttuurissa. Ypjäjänylä myllyineen ja vanhoine liikerakennuksineen on tästä oiva esimerkki.

Oman erikoisen, juuri Hämeelle ominaisen rautatielajinsa muodostavat kapearaiteiset radat, joita rakennettiin 1800-luvun loppupuolella erityisesti teollisuuden tarpeisiin. Humppilan ja Forssan välisestä, 1898 liikenteelle avatusta kapearaiteisesta rautatiestä on säilynyt seitsemän kilometrin pituinen rataosuus Jokioisten ja Minkiön välillä. Vuodesta 1978 rataosuuden liikennöintiä on hoitanut museorautatieyhdistys.

Suomen ensimmäinen linja-autoyhteys avattiin Turun ja Uudenkaupungin välille 1905. Hämeenlinnassa kaupungin sisäistä liikennettä ryhdyttiin hoitamaan linja-autoilla 1920, ja maakunnallinen linja-autoliikenne Hämeessä käynnistyi 1928. Sotien jälkeisen materiaalipulan helpottaessa linja-autojen määrä alkoi 1950-luvulla kasvaa ja väestö liikkua. Junaverkosto ei voinut tyydyttää kaikkea matkustamisen tarvetta ja yksityisautot olivat vain harvojen käytettävissä. Siksi 1950-luvulla käynnistyi saman aikaisesti lukuisia hankkeita saada jokaiseen kaupunkiin ja kauppalaan oma linja-autoasema. Tältä ajalta ovat Hämeenlinnan, Riihimäen ja Forssan linja-autoasemarakennukset, jotka edustavat aikansa tasokasta arkkitehtuuria ja liikenneasemasuunnittelua.

Riihimäen linja-autoasema kesällä 2018 (kohde nro 3, Riihimäki). Kuva: Juho Haavisto.

5.2.6 Liiketoiminta

Hämeessä on käyty kauppaa kauan. Vuonna 1639 perustetun Hämeenlinna kaupungin seutu oli luonteva markkinapaikka, mutta Hämeenlinnan maakaupunkioikeudet rajoittivat porvareiden kaupankäynnin kotimaahan. Vaikka esimerkiksi Hämeenlinnan Rantatori on ollut 1800-luvun loppupuolella kuuluisa markkinoistaan, on varsinaista liikerakentamista Hämeessä säilynyt 1900-luvun alusta lähtien. Tuolloin puukaupunkeihin alkoi rakentua jugendtyylisiä kivrakennuksia, ja kasvava kauppa asetti liikerakentamiselle uudenlaisia vaatimuksia.

Maaseudun kylissä on vielä säilynyt vanhoja puisia kaupparakennuksia. Myös kirkonkyläliikkeen liikerakennukset olivat vielä 1900-luvun alussa yleisesti harjakattoisia puurakennuksia. Modernismi saapui kyliin osuustoimintalain muodossa. Osuuskaupan funktionalistinen arkkitehtuuri syntyi kaupan omissa rakennustoimistoissa. Osuusmeijeristä tuli yleisin meijerityyppi ja maalaiskyläliikkeen arvovakennus. Turengin entinen liikekeskusta Janakkalassa kehittyi 1900-luvun alkuvuosikymmenistä alkaen ja pitäjiin muodostui jälleenrakennuskauden kaupparaitteja pankki- ja apteekkitaloineen. Riihimäen liikekeskus, jossa on saavutettu katulinjan yhtenäinen arkkitehtoninen ilme, ilmentää 1930-1940-lukujen kaupunkisuunnittelun periaatteita ja liikerakentamista. Hämeenlinnan keskusta-alueella on säilynyt edustavia esimerkkejä liikerakentamisesta 1900-luvun ensikymmeneltä 1980-luvulle. Rakennuttajia ovat olleet mm. pankit, vakuutusyhtiöt ja posti, mutta myös yksityiset kauppiat.

Keskustalo keväällä 2018 (kohde nro 7, Hämeenlinna).

5.2.7 Matkailu ja vapaa-aika

Liikenneyhteyksien parannuttua Häme alkoi houkuttaa kesävieraita. Sisämaan järviolueille rakennettiin ensimmäiset huvilat ja huvilayhdyskunnat 1800-luvulla. Hämeessä merkittävä huvilakulttuurin keskittymä alkoi rakentua Hattulan ja Hämeenlinnan seudulle Vanajaveden rannalle 1800-luvun puolivälistä alkaen. Vanajaveden kapeikon lisäksi 1800- ja 1900-lukujen taitteen huviloita on säilynyt Hämeenlinnassa Katumajärvellä. Myös täysihoidolat liittyivät tuohon aikaan kiinteästi herrasväen elämään. Kesävieraita pidettiin myös maalaistaloissa täysihoidossa. Hämeessä on säilynyt useita talonpoikaistaloja, joiden näyttävät lasikuistit muistuttavat tiloilla harjoitetusta täysihoidolatoiminnasta.

Kansallisaate 1800-luvun lopulla herätti suomalaiset maiseman ihailuun. Vanajaveden kapeikossa sijaitseva Aulangon kulttuurihistoriallisesti ja maisemallisesti merkittävä matkailualueen ja puistometsän kokonaisuus on rakentunut 1800-luvun lopulta alkaen. Aulangon näkötorni (1907) ja Kaukolanharjun näkötorni (1926) Tammelassa edustavat aikakauden matkailurakentamista.

Pienet, lautaseinäiset kesämökit alkoivat yleistyä, kun vuosilomalaki 1939 takasi palkansaajille kesäloimat. Teollisuusyritykset paitsi rakennuttivat työntekijöilleen virkistysalueita mökkeineen, myös tarjosivat vuokratontteja omatoimiseen mökkirakentamiseen. Kantolanniemen siirtolapuutarha Hämeenlinnassa perustettiin 1930-luvulla mahdollistamaan työväestön pienimuotoista huvilaelämää ja puutarhaviljelyä.

Liikunta ja urheilu nousivat suosioon maailmansotien välisenä aikana. 1930-luvun lopussa vihityllä Kaurialan urheilukentällä Hämeenlinnassa on käyty niin olympia-otteluita kuin Kalevan kisojakin. Ahveniston uimalaitos rakennettiin vuoden 1952 olympialaisiin. 1960-luvulla rakennettu Ahveniston moottorirata on maamme vanhin edelleen toiminnassa oleva rata. Riihimäen 1952-1979 rakennettu urheilupuisto muodostaa esimerkillisen sotien jälkeisen urheilualueen.

Forssan uimahalli Vesihelmi syksyllä 2018 (kohde nro 14, Forssa). Kuva: Sirkka Köykkä.

5.2.8 Seurantalot

1800-luvun lopulla teollistuminen, maatalouden uudistuminen, kaupungistuminen ja koulutus loivat yhdessä edellytykset erilaisten muutosliikkeiden syntyyn. Maaseudulla ja kaupungissa ihmiset järjestäytyivät työväenaatteen, nuorisoseura- ja raittiusliikkeen, maamiesseurojen, vapaapalokuntien tai voimistelu- ja urheiluseurojen lippujen alle. Vanhimmat Hämeen säilyneistä yhdistystaloista ovat vapaapalokunnan taloja. Hämeenlinnan VPK:n talo rakennettiin 1892-93 arkkitehti C. A. Caweenin piirustusten mukaan. Talo sijoitettiin yhdelle kaupungin arvokkaimmista paikoista, samaan kortteliin Caweenin suunnitteleman Raatihuoneen kanssa. Vapaapalokunnan taloja on säilynyt myös Hausjärven Oitissa, Janakkalan kirkonkylässä ja Tuuloksen Syrjäntaassa. Hauhon ja Tuuloksen pitäjissä on lisäksi monessa kylässä vapaapalokunta-aatteen myötä syntyneitä "ruuttahuoneita".

Näkyvimmän osan hämäläisessä kulttuurimaisemassa saivat nuorisoseuranliike ja työväenliike. Vuoden 1903 merkittävän Forssan kokouksen näyttämönä ollut työväentalo paloi jo muutaman vuoden kuluttua. Paikkakunnan merkityksestä suomalaiselle työväenliikkeelle kertoo tänään poikkeuksellisen komea, rakennusmestari Heikki Siikosen klassisistinen työväentalo. Vanhimmat Hämeen seurataloista ovat 1900-luvun alkuvuosilta. Osa on säilyttänyt erittäin hyvin alkuperäisen asunsa, useat ovat kokeneet muutoksia. Oman historiasta kertovan ryhmänsä muodostavat 1930-luvun suojeluskuntatalot. Näistä vanhin on Hauhon Suojala, jonka rakennusmestari Toivo E. Survonen piirsi 1926. Hämeenlinnan Suojan klassisistinen, arkkitehti Ragnar Wessmanin suunnittelema rakennus valmistui vuonna 1930. Myös Lammin punatiilinen seuratalo Turvala edustaa suojeluskuntataloille tyypillistä jyvää arkkitehtuurisuuntausta.

Seuratalo Turvala kesällä 2018 (kohde nro 174, Hämeenlinna).

5.2.9 Sivistyshistoria

Vastuu kansanopetuksesta kuului pitkään vanhemmille, joiden aktiivisuudesta riippui lasten opintien pituus. Varhaisina aikoina opetusta saivat nauttia lähinnä säätyläiset ja papisto. Laajat kansanpiirit saavuttava kansanopetus sai alkunsa 1800-luvun keskivaiheilla. Vielä vuoden 1858 asetus jätti alkuopetuksen kotien harteille, mutta vuoden 1866 maaseutua koskeva kansakouluasetus muutti tilanteen nopeasti. Hämeen vanhimmat kansakoulut ovat 1860-luvulta. Tältä ajalta ovat säilyneet mm. Vanajan ja Tammelan kirkonkylien kansakoulut.

Varhaisimpia koulurakennuksia varten ei ollut varsinaisia esikuvia. Koulut rakennettiin yleensä maaseudun asuinarkkitehtuuria mukailien. Erityisesti kaupungissa suunnittelusta vastasivat kuitenkin ammattilaiset. Ensimmäiset tyyppiirustukset maaseudun kouluja varten ilmestyivät 1892. Ne laadittiin rakennushallituksessa, ilmeisesti pääosin arkkitehti Josef Stenbäckin ehdotusten pohjalta. Arkkitehtuuriltaan ne olivat ns. nikkarityyliä. Arkkitehti Yrjö Sadeniemen 1905 laatima tyyppikokoelma ”Maalaiskansakoulujen rakennuspiirustuksia” julkaistiin 1910, ja niitä käytettiin pitkään 1920-luvulle kautta koko Suomen.

Jokaiseen kylään, jossa oli yli 30 lasta, nousi 1900-luvun vaihteen tienoilla koulurakennus. Suomen kuntiin rakennettiin vuoteen 1913 mennessä yli 3300 koulua. Maalaiskansakoulujen arkkitehtuuri oli pitkin 1920- ja 30-lukua paljolti tyyppiirustusten mukaista. Uusi vaihe kansakoulujen arkkitehtuurissa käynnistyi 1950-luvun alussa, kun suuret ikäluokat aloittivat koulutiensä. Uudet koulut rakennettiin valtaosin kivistä. Tyyppiirustuksia käytettiin nytkin, mutta useat koulut rakennettiin yksilöllisin piirustuksin. 1950-luvun koulurakennukset olivat usein kaksi- tai kolmikerroksisia harjakattoisia tiilirakennuksia, joiden julkisivut olivat rapatut. Tämä tyyli muuttui 1950-luvun lopulla. Hämeessä uusien opetusperiaatteiden mukaista arkkitehtuuria edustivat Viljo Revellin suunnittelema Kaurialan kansakoulu sekä Olavi Sahlbergin Poltinahon koulu.

Kansakoulun käyneiden jatkokoulutusmahdollisuudet olivat pitkään rajalliset. Hämeenlinnaan 1872 perustettu lyseo sai seuraajia maaseudulla vasta 1899, jolloin Forssaan perustettiin maan ensimmäinen suomenkielinen maaseutuoppikoulu. Arkkitehti Yrjö Sadeniemen suunnittelema jugendtyylinen koulurakennus vuodelta 1906 on yhä osa Linikkalan katukuvaa. Samalta vuodelta on myös H. R. Helinin piirtämä Hämeenlinnan yhteiskoulu Pikkutorin vierellä. Myös Riihimäki sai yhteiskoulun 1905. Lammille perustettiin 1928 yksityinen oppikoulu, jonka puisen rakennuksen suunnitteli arkkitehti Toivo Salervo.

Ammatillisen korkeamman opetuksen alalla Häme oli edelläkävijä. Suomen suuriruhtinaskunnan tärkeimmäksi ammattiopetuksen kehdeksi muodostui Suomen Talousseuran aloitteesta 1840 perustettu Mustialan maanviljelysopisto, jossa oli mahdollista opiskella maanviljelystä, karjan- ja lampaanhoitoa. Ensimmäisen rakennusvaiheen suunnitelmat laati Turun kaupunginarkkitehti Per Gylich. 1850-luvulla laitosta laajennettiin voimakkaasti. Tiilisen opistorakennuksen suunnitteli Hämeen lääninarkkitehti C. A. Edelfelt. Kun korkein maatalousopetus vuonna 1908 siirrettiin Helsingin yliopistoon, perustettiin Mustialaan maamiesopisto. Lepaan puutarhaoppilaitos perustettiin Hattulaan 1912, kun Karl Fredrik Packalen testamenttasi Tyrvännössä sijaitsevan ikivanhan Lepaan kartanon valtiolle 1902. Testamentin ehtojen mukaan tilalle perustettiin puutarhaoppilaitos. Vuonna 1934 tapahtuneen tulipalon jälkeen arkkitehti Jalmari Peltonen piirsi uudet klassisistiset opistorakennukset, jotka muodostavat tyyliään yhtenäisen suljetun pihaneliön. Opistoaluetta on täydennetty 1990-luvulle saakka, ja nykyisin tiloissa toimii Hämeen ammattikorkeakoulun Lepaan yksikkö.

Myös suomalaisen metsäopetuksen alkukoti löytyy Hämeestä. Lammin Evon kruununpuiston maille perustettiin 1862 metsäopisto ja 1872 metsäkoulu. Myöhemmin laitosta täydennettiin 1892 kalastuskoeasemalla ja 1945 riistantutkimusasemalla. Vanhimmat, intendentinkonttorissa suunnitellut laitosrakennukset ovat vuodelta 1862 ja postitalo vuodelta 1876. Evolla annettiin korkeinta metsäopetusta aina vuoteen 1908, jolloin vetovastuu siirtyi Helsingin yliopistolle.

Yhdeksi nais- ja kotiteollisuusopetuksen tärkeimmistä opinahjoista muodostui Hämeenlinnaan 1885 perustettu Fredrika Wetterhoffin kotiteollisuusopisto, joka oli aikoinaan pohjoismaiden suurin alallaan. Myös nykyisin Hämeenlinnaan kuuluva Perttula oli lajissaan ensimmäisiä maassamme. Maisteri Edvin Hedman siirsi 1891 edellisenä vuonna perustamansa kehitysvammaisten lasten kasvatus- ja opetuslaitoksen Perttulaan, joka oli rakennettu maaherra Rehbinderin huvilaksi. Laitoksen ylläpito siirtyi Hedmanilta 1909 valtiolle, joka otti huolekseen laitosrakennusten suunnittelun. Valtaosa Perttulan hyvin säilyneestä puisesta rakennuskannasta on 1890- ja 1910-luvuilta.

Sivistyshistorian piiriin kuuluvat myös kulttuurilaitokset, kuten kirjastot, museot sekä konsertti- ja teatteritalot. Alun perin kulttuurikäyttöön rakennettuja rakennuksia on Hämeessä 1900-luvun jälkipuolelta lähtien. 1980-luvulla rakennettiin mm. Hämeenlinnan punatiilinen kaupunginkirjasto (arkkitehti Heikki Aitola) ja Riihimäellä sijaitseva Suomen Metsästysmuseum (arkkitehdit Osmo Lappo ja Juhani Westerholm). Vanhemmasta rakennuskannasta monet ovat päätyneet kulttuurikäyttöön, kun rakennusten alkuperäinen käyttö on tullut tiensä päähän. Ypäjäällä ja Jokioisissa vanhat kansakoulurakennukset palvelevat kuntien kirjastoina. Forssassa, Hämeenlinnassa ja Riihimäellä entiset teollisuusmiljööt on muutettu kulttuurikäyttöön. Hämeen uusinta kulttuurirakennusten kerrostumaa edustaa Humppilassa sijaitseva Atelje Heljä vuodelta 2005, joka toimii keramiikkataiteilija Heljä Liukko-Sundströmin galleriana ja ateljeena. Hämeellä on kuitenkin pitkät perinteet taitelijoiden maaseuturesidensseissä: useiden maaseutukylien vaiheisiin ovat 1900-luvun alkupuolella liittyneet seuduilla ateljee-huviloillaan viihtyneet taiteilijat.

Mustialan maatalousoppilaitoksen ympäristöä kesällä 2018 (kohde nro 6, Tammela).

5.2.10 Sosiaali- ja terveydenhuolto

Hämeenlinnassa, läänin pääkaupungissa, sijaitsi myös lääninsairaala. Uusi lääninsairaala rakennettiin Keinusaareen 1840-luvulla. Empiretyylisen sairaalan suunnitteli C. L. Engel. Vuoden 1865 kunnallisasetus erotti kunnat seurakunnista. Kunnat saivat vastuulle köyhäin- ja terveydenhuollon sekä koulutuksen eli palvelut, joista ennen oli huolehtinut kirkko, yksityiset suurmaanomistajat ja teollisuusyhtiöt. Esimerkiksi Forssassa ja Tervakoskella on säilynyt edustavia esimerkkejä teollisuusyhtiöiden rakennuttamista lastentarhista ja vanhainkotirakennuksista.

1900-luvun vaihteen molemmin puolin rakennettiin runsaasti kunnallisia vaivaistaloja sekä lasaretteja eli sairaaloita. Kanta-Tapailan puutalo Janakkalassa rakennettiin 1890-luvulla. Se on maamme vanhimpia 1879 voimaan tulleen vaivahoitoasetuksen määräysten mukaan rakennettuja hoitolaitoksia ja palveli vaivaistalona, kunnalliskotina ja vanhainkotina vuoteen 1991 saakka. Samoin vuoteen 1991 vanhainkotina palvellut Hausjärven entinen kunnalliskoti on vuodelta 1905. Pitäjissä on säilynyt kunnanlääkäreiden asuintaloja 1900-luvun alkupuolelta.

1900-luvun alkupuoliskon sairaalarakentamiseen kuuluivat myös sairaalahenkilökunnan asuinrakennukset. Tällaisia säilyneitä kokonaisuuksia ovat mm. Hämeenlinnan Ahveniston parantola ja Hattelmalan entinen sairaala-alue sekä Forssan sairaalan vanha osa. Sotien jälkeen myös Hämeeseen rakennettiin Ruotsin-avun turvin joitakin sosiaali- ja terveydenhuoltoa palvelevia rakennuksia, kuten Hämeenlinnan Uppsala-talo ja Hauhon kirkonkylän terveystalo. Jälleenrakennuskaudelta on säilynyt aikansa ihmislähtöistä suunnittelua edustavaa laitosrakentamista. 2000-luvun suunnittelua edustaa Hämeenlinnan Virvelinrannan kehitysvammaisten palveluja tarjoava resurssikeskus, jossa keskusrakennus ja tuetun asumisen mahdollistavat asuinrakennukset muodostavat arkkitehtonisesti yhtenäisen kokonaisuuden.

Hattelmalan entinen sairaala-alue kesällä 2018 (kohde nro 84, Hämeenlinna).

5.2.11 Talonpoikaiskulttuuri

Talonpoikaiskulttuuri oli sääty-yhteiskunnan ilmiö, joka alkoi muuttua 1800-luvun loppupuolella sääty-yhteiskunnan hajotessa. Merkittävä murrosvaihe oli 1860- ja 1870-luvuilla alkanut teollistumiskausi ja siihen liittynyt taloudellinen noususuhdanne. Hämeen kulttuurimaisemasta merkittävä osa on talonpoikaiskulttuurin aikaansaannosta. Entisajan suomalaisen talonpoikaiskylän olemus vaihteli maan eri osissa luonnonolosuhteiden mukaan tiheistä kylistä kyliin, joissa talot sijaitsivat hajallaan. Kylien asukasmäärän lisääntyessä syntyivät yhteisesti aidatut pellot ja niiden viljelyä rytmittämään sarkajako ja vainiopakko. Valtio puuttui talonpoikaiseen kyläelämään vain verotuksen muodossa. Vasta 1700-luvulla talonpoikaiselämään alkoivat vaikuttaa viranomaisten antamat pakkomääräykset, joista kenties merkittävimpänä isojakko.

Hämeelle luonteenomaiset ryhmä- ja rivikylät ovat syntyneet sarkajaon vaikutuksesta. Peltolohkojen keskellä oli kylän yhteinen tonttimaa, jossa talonpoikaistalojen rakennukset sijaitsivat tiiviinä rykelmänä tai raittia seurailevana rivinä. Isojakko suoritettiin Hämeessä 1600-luvun lopulta alkaen, pääosin 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa. Tässä yhteydessä kylien tiiviit, tulipaloille alttiit rakennusryhmät pyrittiin hajauttamaan ja talot saatettiin siirtää etäällekin vanhasta kylätontista. Näistä pyrkimyksistä huolimatta moni hämäläinen kylä on säilyttänyt tiiviin rakenteensa.

Varsin monessa hämäläiskylässä on löydettävissä rautakautisen asutuksen jälkiä juuri vanhalla tonttimaalla. Vaikka kyläasutusta koskevat historialliset lähteet ulottuvat parhaimmillaan vain keskiajalle, on täysi syy otaksua monilla Hämeen kylillä asutuksen juontavan juurensa jo rautakaudelta. Tuolloin luotiin peltoviljelyn myötä hämäläisen kulttuurimaiseman ydin. Talonpoikaistilojen rakentajista on sitä vastoin ennen 1900-luvun alkua säilynyt vain hajanaisia tietoja. Mikäli varat sallivat, turvaututtiin ammattikirvesmiehen apuun. Usein ovat kuitenkin isännät itse, tilattomista puhumattakaan, tarttuneet kirveeseen. Suunnitelmista ei ole säilynyt piirustuksia, jos niitä koskaan on ollutkaan.

Maaseudun rakentamisesta tuli 1900-luvun alkupuolella rakennusmestareiden työkenttää. Maaseudun rakentamisen ohjausta hoitivat käytännössä läänien maanviljelysseurat. Työssä oli 1910–1920-luvuilla aktiivisesti mukana parisenkymmentä rakennusmestaria. Hämeen maanviljelysseurassa aloitettiin rakennusneuvonta 1908 ja rakennustoimisto perustettiin 1918. Arkkitehtien osuus maatalouden

rakennuskannan kehittämisessä oli suhteellisen pieni, mutta muutamat arkkitehdin koulutuksen saaneetkin kuitenkin osallistuivat maaseudun rakennussuunnitteluun ja maatalousrakentamisen opetukseen.

Ahoisten kylä ja kulttuurimaisema kesällä 2018 (kohde nro 98, Hämeenlinna).

5.2.12 Teollisuus

Hämeen vanhat teollisuusympäristöt kertovat pitkästä ja monipuolisesta teollisuusperinnöstä. Erityisesti tekstiiliteollisuuden ja paperiteollisuuden alalla maakunnassa on poikkeuksellisen vanhoja ja hyvin säilyneitä kulttuuriympäristöjä. Jokioisiin on keskittynyt Jokioisten kartanon vaiheiden myötä sekä tekstiili- että rautateollisuuden historiaa. Tällä on ollut vaikutusta myös Forssan puuvillateollisuuden syntyyn 1840-luvun lopulla. Forssan teollisuusyhdyskunta on edustava esimerkki aikansa kansainvälisestä teollisuusarkkitehtuurista Suomessa. Varhaista rautateollisuutta on Hämeessä harjoitettu Jokioisten lisäksi Lopella.

Hämeenlinnan huomattavin teollisuuslaitos oli Hämeenlinnan Verkatehdas Oy, joka perustettiin vuonna 1895. Tiillisistä tehdasrakennuksista vanhimmat osat ovat tältä ajalta. Verkatehtaan tuotteet olivat ainakin osaksi puolustustarviketeollisuutta, joka sai Hämeenlinnassa näkyvän roolin. Rautatieaseman vierellä sijainneen Mensan tehtaan alkuna oli 1927 perustettu Sotilassäilyke Oy. Puolustustaloudelliset syyt johtivat myös Yhteissisu OY:n autotehtaan perustamiseen vuonna 1943: sota edellytti yhä suurempia kuljetusmääriä ja kuorma-autoista oli jatkuva puute. Yrityksen nimeksi tuli 1948 Vanajan Autotehdas ja ensimmäinen Vanajamerkinen kuorma-auto valmistui samana vuonna. Teollisuus- ja asuntoalueen suunnittelusta vastasi Alvar Aallon arkkitehtitoimisto.

Myös paperiteollisuuden saralla Häme on ollut eturivissä: Tampereen Frenckellin paperitehdas perustettiin 1789 ja Janakkalan Tervakosken paperitehdas 1818. Käsipaperin valmistuksesta siirryttiin koneelliseen paperintuotantoon Janakkalassakin jo 1853. Tervakoski on Suomen vanhin toiminnassa oleva paperitehdas. Tervajoen kosken partaalla sijaitsevat tiilliset tehdasrakennukset on rakennettu useassa eri vaiheessa, vanhimpien osien ollessa 1870-luvulta. Tervakosken laaja tehdasyhdyskunta on erinomainen esimerkki yhden teollisuusyrityksen määrätietoisesta asunto- ja yhdyskuntapolitiikasta.

Maan huomattavimpiin lasitehtaisiin lukeutuva, 1881 perustettu litalan lasitehdas Hämeenlinnan Kalvolassa jatkaa yhä toimintaansa osin vanhoissa, osin uusissa tuotantotiloissa. Tehtaan vaikutus litalan rakennetussa ympäristössä näkyy monin tavoin. Riihimäen lasitehdas aloitti toimintansa 1911 ja seuraavan kymmenen vuoden aikana rakennettiin tiilliset tuotantorakennukset, virkailijataloja ja laaja työväenasuntoalue. Riihimäen lasitehtaan toiminta loppui 1990.

Hämeenlinnan ympäristöllä on erityisasema maamme tiiliteollisuuden historiassa. Herniäisten tiiliruukin jäännökset osoittavat paikalla lyödyn tiiliä jo keskiajalla, mahdollisesti sekä Hämeen linnan että Hattulan kirkon tarpeiksi. Useimmissa keskiajan kirkkoissa muurattiin holvit tiilestä, ja tiiltä käytettiin myös päätykoristeluun. Keskiajan jälkeen seurasi hiljaisempi vaihe sekä tiilen valmistuksessa että sen käytössä. Vain Hämeen linnassa muurattiin paljon tiilestä 1500-luvulla. Kruunu pyrki 1700-luvun lopulla edistämään kivirakentamista metsien säästämiseksi. Tiiliruukkeja oli Hämeenlinnan ympäristössä ja Jokioisissa. Tiilirakentaminen yleistyi ja tiiliruukkeja syntyi eri puolille lääniä 1800-luvulla. Valtio, teollisuus ja seurakunnat sekä ennen pitkää myös kaupunkirakentaminen lisäsivät tiilen kysyntää. Maakunnan lukuisista tiiliruukeista ja –tehtaista on säilynyt lähinnä raunioita, mutta niiden tuotteet ovat muovanneet hämäläistä rakennettua ympäristöä merkittävällä tavalla.

litalan lasitehtaan ympäristöä kesällä 2018 (kohde nro 109, Hämeenlinna).

6 Hämeen kulttuuriympäristön tutkimuksen nykytilanne

Hämeen alueella rakennusinventointeja on tehty 1960- ja 1970-luvuilla lähinnä Museoviraston toimesta. Lisäksi kunnissa on suoritettu kulttuurihistoriallisesti arvokkaan rakennuskannan inventointeja 1950-luvulta lähtien. Inventointien tuloksia julkaistiin Kanta-Hämeen runkokaavassa 1969 ja kokonaissuunnitelmissa 1975 ja 1980 sekä seutukaavan ensimmäisessä vaiheessa 1979. Kanta-Hämeen arvokkaat rakennusperintökohteet luetteloidtiin ja julkaistiin ensimmäisen kerran koko maakunnan laajuudelta Ypäjän kuntaa lukuun ottamatta vuonna 1983 ilmestyneessä *Kanta-Hämeen kulttuurihistorialliset kohteet* -julkaisussa (Kanta-Hämeen seutukaavaliitto 1983/86). Selvitystyön toteutti tutkija Lauri Putkonen.

Seuraavan kerran Hämeen maakunnallinen rakennusperintö luetteloidtiin kirjamuotoisessa julkaisussa *Rakennettu Häme. Maakunnallisesti arvokas rakennusperintö* vuonna 2003. Taustana olevan maakunnallisen

rakennuskulttuuriselvityksen teki tutkija Lauri Putkonen Hämeen liiton toimeksiannosta vuosien 2001—2003 aikana. Selvitystyö tehtiin kahdessa vaiheessa. Vuonna 2001 täydennettiin kokonaan puuttunut Ypäjän kunnan osuus, joka ilmestyi Hämeen liiton julkaisuna. Vuoden 2002 aikana tehtiin muita viittätoista kuntaa koskeva työ ja maakunnallisen kohdeluettelon tarkistus kokonaisuutena. Vuoden 1983 luettelosta poiketen otettiin mukaan kohteita myös sotien jälkeisiltä vuosikymmeniltä.

Hämeen taidetoimikunnan ja Hämeen ympäristökeskuksen laatimassa Päijät-Hämeen ja Kanta-Hämeen kuntien rakennusinventointitilanteen selvityksessä vuodelta 1999 ilmeni, ettei kuntakohtaisia inventointeja oltu juurikaan tehty. Kanta- ja Päijät-Hämeen alueellisen kulttuuriympäristöohjelman keskeiseksi tavoitteeksi nostettiin kuntien kulttuuriympäristöselvitysten saattaminen kattaviksi ja ajantasaisiksi. Kanta-Hämeen kunnat Humppilaa lukuun ottamatta ovat yhteistyössä Hämeen ympäristökeskuksen kanssa 2000-luvun ensikymmenellä toteuttaneet omalla alueellaan rakennusinventoinnit perusselvitykseksi kuntien kaavoitukseen ja rakentamisen ohjaukseen. Hauhon, Lammin ja Tuuloksen kuntien rakennuskannan inventointi toteutettiin vuonna 2001. Tulokset julkaistiin Hämeen ympäristökeskuksen monisteina kunnittain 2002.

Kuntien rakennusinventointeja on rahoitettu Euroopan aluekehitysrahaston (EAKR) Etelä-Suomen tavoite 2 – ohjelmasta. Hämeenlinnan ja Hattulan yhteinen *Kyliä ja kortteleita* –selvitys julkaistiin 2003.

Vuosina 2002—2004 toteutettiin Rengon kunnan hallinnoima, ylimaakunnallinen Kuuden kunnan rakennuskulttuuri -hanke, johon Kanta-Hämeestä osallistuivat Renko, Kalvola, Janakkala ja Loppi sekä Kärkölä ja Nastola Päijät-Hämeestä. Tulokset julkaistiin kunnittain Hämeen ympäristökeskuksen monisteina 2005. Hausjärven rakennetun kulttuuriympäristön inventointi toteutettiin 1.4.2003–30.6.2005 ylimaakunnallisessa Kuntien kulttuuriympäristöt –selvityksessä (KUKUSE), johon osallistuivat lisäksi Päijät-Hämeestä Hartola, Heinola, Orimattila ja Sysmä.

Forssan seudun kuntien kulttuuriympäristön inventointihanke (VORSKI) käynnistyi 2007. Yhteistyöhankeessa olivat mukana Forssa, Jokioinen, Tammela ja Ypäjä. Tulokset julkaistiin kuntakohtaisina raporteina vuonna 2009. Riihimäen kaupunki julkaisi 2010 *Riihimäen rakennuskulttuuria* –selvityksen, jossa päivitettiin ja täydennettiin edellinen, vuodelta 2000 oleva selvitys.

Järjestyksessä toinen Hämeen alueellinen kulttuuriympäristöohjelma, *Kulttuuriympäristöjen Häme*, julkaistiin edellisen jatkoksi tavoiteajalle 2007–2013. Keskeisiksi tavoitteiksi nostettiin kulttuuriympäristön näkeminen vahvuutena ja voimavarana sekä kulttuuriympäristötyön riittävien resurssien turvaaminen.

Ympäristöministeriö toteutti vuosien 2010–2014 aikana arvokkaiden maisema-alueiden päivitys- ja täydennysinventoinnin. Arvokkaat maisema-alueet ovat edustavia maaseudun kulttuurimaisemia, joiden arvo perustuu monimuotoiseen kulttuurivaikutteiseen luontoon, hoidettuun viljelymaisemaan ja perinteiseen rakennuskantaan. Työ tehtiin maakunnittain ELY-keskusten ja maakuntien liittojen yhteistyönä. Kanta-Hämeessä valtakunnallisten maisema-alueiden päivitysinventointi tehtiin 2011. Maakunnallisten maisema-alueiden inventoinnin toteuttivat ProAgria Etelä-Suomi ry / Etelä-Suomen maa- ja kotitalousnaiset Hämeen liiton toimeksiannosta 2016.

7 Aineisto ja menetelmät

7.1 Aineistot

Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt -päivitysselvityksen lähtökohtana ovat olleet Kanta-Hämeen voimassa olevassa maakuntakaava 2006:ssa osoitetut maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt sekä kuntien rakennusinventoinnit. Maakuntakaava 2006:n valmisteluvaiheessa on laadittu *Rakennettu Häme. Maakunnallisesti arvokas rakennusperintö* -selvitys (Hämeen liitto 2003). Muita keskeisiä aineistoja ovat olleet mm. kuntien kaavoituksen tarpeisiin teettämät tarkemmat inventoinnit ja selvitykset sekä Hämeen alueelliset kulttuuriympäristöohjelmat (2000 ja 2007).

Päivitysselvityksen maastokäynneillä on koottu täydennysaineistoa arvioina kohteiden kunnosta ja tilasta. Mahdollisuuksien mukaan maastokäynneillä on kerätty haastatteluaineistoa koskien mm. kohteiden säilymisedellytyksiä. Maastotyöt on toteutettu kesän 2018 aikana. Kaikista kohteista on otettu selvityksen

yhteydessä uudet valokuvat. Aineistoa on lisäksi täydennetty yhteistyössä Museoviraston, Hämeen ELY-keskuksen sekä maakunnan kuntien ja kaupunkien kanssa.

Museoviraston vuoden 2009 RKY-inventoinnissa mukana olevien kohteiden arvoa turvaa valtakunnallinen status, joten niiden arvioimista maakunnallisiksi ei ole katsottu tässä työssä tarpeelliseksi. Monet päivitysselvityksen maakunnallisesti arvokkaista kohteista ovat kuitenkin osittain valtakunnallisesti arvokkaita. Sekä maakunnallisesti että valtakunnallisesti arvokkaita osia sisältävät kohteet on huomioitu selvityksessä kokonaisuuksina. Tällaisissa kohdekokonaisuuksissa maakunnallisten osien arvo usein perustuu valtakunnallisiksi arvoitettuihin osiin, ja vastaavasti taas kokonaisuuksien maakunnalliset osat täydentävät valtakunnallisia. Eri tavoin arvoitettujen osien käsittely toisistaan erillisinä ei näin ollen olisi mielekästä tai perusteltua.

7.2 Menetelmät ja sidosryhmäyhteistyö

Päivitysselvitys on toteutettu Hämeen liitossa 1.4.2018 – 31.3.2019. Päivitysselvityksen on laatinut projektisuunnittelija Kristian Tuomainen. Selvitysprosessin aluksi kokoontui Hämeen liiton päivitysselvitystä varten koolle kutsuma Kulttuuriympäristötyöryhmä, johon kuuluvat:

Kaija Kiiveri-Hakkarainen	intendentti, Museovirasto
Rauno Penttinen	alueidenkäytön asiantuntija, Hämeen ELY-keskus
Sirkka Köykkä	kaupunginarkkitehti, Forssan kaupunki
Juha Prittinen	tekninen johtaja, Hattulan kunta
Ilkka Korhonen	kaavoituspääällikkö, Hausjärven kunta
Tuula Leppämäki	arkkitehti, Hämeenlinnan kaupunki
Jari Mettälä	asemakaava-arkkitehti, Hämeenlinnan kaupunki
Sanna Anttila	yleiskaavasunnittelija, Janakkalan kunta
Piia Tuokko	maankäyttöpääällikkö, Janakkalan kunta
Pekka Säteri	maankäyttöpääällikkö, Lopen kunta
Anniina Korkeamäki	vt. kaavoituspääällikkö, Riihimäen kaupunki
Niina Matkala	vt. yleiskaava-arkkitehti, Riihimäen kaupunki
Miika Tuki	kaavoittaja, Tammelan kunta
Heimo Toiviainen	maakunta-arkkitehti, Hämeen liitto

Työryhmän kanssa sovittiin selvitystyötä ohjaavista yleisistä periaatteista. Kunnilta pyydettiin kevään aikana näkemyksiä mahdollisista maakuntakaava 2006:n ulkopuolisista kohteista, jotka on hyvä ottaa tarkasteltaviksi selvityksen yhteydessä. Lisäksi selvityksessä otettiin tarkasteltavaksi kuntien inventoinneista löytyneitä kohteita. Keskeinen tavoite oli saattaa maakunnallisesti arvokkaiden kohteiden luettelo ajan tasalle myös 1960-luvun jälkeisen arkkitehtuurin osalta.

Aluksi on koottu kohdekohtaiset taustatiedot ja tehty tarvittavat maastokäynnit, joilla on arvioitu kohteen kuntoa ja nykytilaa, otettu valokuvia ja mahdollisuuksien mukaan haastateltu paikalla olleita henkilöitä. Kulttuuriympäristötyöryhmän asiantuntijat ovat arvioineet kohteet arvottamiskriteerien, kootun aineiston ja selvittäjän esityksen pohjalta syksyllä 2018. Asiantuntijaryhmän päätösten perusteella on koottu luettelo maakunnallisesti arvokkaista rakennetuista kulttuuriympäristöistä. Kohteisiin kuuluvat rakennukset ja muut rakenteet sekä tapauskohtaisesti myös maisemaelementit on kuvattu sanallisesti. Osa kohteista on merkitty kartalle pistekohteina, osa on rajattu alueina. Selvityksen tulokset julkaistaan tiiviinä raporttina sekä paikkatietopohjaisena tietokantana, joka sisältää tarkemmat kohdetiedot. Valokuvat kohteista julkaistaan tietokannan yhteydessä, mikäli kuviin ei liity käyttörajoituksia esimerkiksi yksityisyydensuojan näkökulmasta.

Arvottamisen perusteet

Kohteiden arvioinnin apuna on käytetty arvottamiskriteereitä (taulukko 3).

Taulukko 3. Hämeen maakunnallisten rakennettujen kulttuuriympäristöjen arvottamiskriteerit.

--	--	--	--	--

ARVOTTAMIS-KRITEERIT	0	1	2	3
Historialliset perusteet (H) Kohde liittyy esimerkiksi koko maan tai kyseisen alueen vaiheisiin, johonkin keskeiseen historialliseen ilmiöön, prosessiin tai tapahtumaan. Perusteet voivat olla hyvin monimuotoisia ja ominaisuus voi liittyä esimerkiksi henkilö-, sivistys-, sosiaali-, liikenne- tai teollisuushistoriaan.				
Harvinaisuus	Kohde on yleinen		Kohde on maakunnallisesti harvinainen esimerkki rakennusperinnöstä	Kohde on valtakunnallisesti harvinainen esimerkki rakennusperinnöstä
Edustavuus ja tyypillisuus	Kohde ei ole aikakaudelleen tai alueelleen tyypillinen	Kohde edustaa osin alueensa tai aikakautensa tuottamaa rakennusperintöä	Kohde edustaa hyvin alueensa tai aikakautensa tuottamaa rakennusperintöä	Kohde edustaa erityisen hyvin alueensa tai aikakautensa tuottamaa rakennusperintöä
Historia ja todistusvoima	Kohde on tuhoutunut tai ei kerro alueellisesta historiasta	Kohteen merkitys on paikallinen tai merkitys historian kannalta on vähäinen	Kohde on maakunnallisesti hyvä todiste historiasta tai on siitä kertova tai tietoa lisäävä esimerkki	Kohde on valtakunnallisesti hyvä todiste historiasta tai on siitä kertova tai tietoa lisäävä esimerkki
Rakennushistorialliset perusteet (R) Kohde voi olla arvokas rakennushistoriallisesti, rakennusteknisesti ja /tai rakennustaiteellisesti. Kohde ilmentää aikakautensa, alueen tai yhteiskuntaryhmän rakennustapoja ja -ihanteita sekä teknistä osaamista ja materiaalin käyttöä.				
Alkuperäisyys	Rakennus on menetetty rakennusajan-kohtansa fyysiset erityispiirteet ja se ei ole alkuperäisessä käytössä	Rakennuksessa on osin nähtävissä alkuperäispiirustusten mukainen asu tai se on säilyttänyt osin rakentamisajan-kohtansa rakentamistavan, arkkitehtuurin, tyylin tai käytön	Rakennus on säilyttänyt hyvin alkuperäispiirustusten mukaisen asun tai rakentamisajan-kohtansa rakentamistavan, arkkitehtuurin, tyylin tai alkuperäisen tai sitä vastaavan käytön	Rakennus on säilynyt erityisen hyvin alkuperäispiirustusten mukaisessa asussaan tai se on säilyttänyt ajankohtansa rakentamistavan, arkkitehtuurin, tyylin tai alkuperäisen tai sitä vastaavan käytön
Historiallinen kerroksellisuus	Rakennus on menettänyt kerroksellisuutensa tai kerroksellisuus ei ole luontevasti toteutettu	Rakennuksessa on osin/paikoin nähtävissä eri aikakausien rakenteet, materiaalit ja tyyli- ja piirteet	Rakennuksessa on hyvin nähtävissä eri aikakausien rakenteet ja materiaalit ja tyyli- ja piirteet, jotka ilmentävät rakentamisen, hoidon ja käytön historiaa ja jatkuvuutta	Rakennuksessa on erittäin hyvin nähtävissä eri aikakausien rakenteet ja materiaalit ja tyyli- ja piirteet, jotka ilmentävät rakentamisen, hoidon ja käytön historiaa ja jatkuvuutta
Maisemalliset ja kaupunkikuvalliset perusteet (M) Maisemallisesti arvokas kulttuurimaisema, kaupunki/taajamakuva, katunäkymä, rakennettu kokonaisuus tai näiden osa.				
Maisemallinen kokonaisuus	Kohde ei kuulu merkittävään maisemalliseen tai rakennettuun kokonaisuuteen.	Kohde on merkittävän kulttuurimaiseman, kaupunki/taajamakuvan tai rakennetun kokonaisuuden osa.	Kohde on maakunnallisesti merkittävä kulttuurimaisema, kaupunki/taajamakuva, rakennettu kokonaisuus tai niiden osa.	Kohde on valtakunnallisesti merkittävä kulttuurimaisema, kaupunki/taajamakuva, rakennettu kokonaisuus tai niiden osa.
Esteettisyys sekä identiteetti- ja symbolimerkitykset (I) Rakennustaiteellinen arvo ja esteettisyys liittyvät rakennuksen tai ympäristön arkkitehtoniseen muodonantoon, toteutuksen laatuun ja innovatiivisuuteen, toiminnallisiin ja rakenteellisiin ratkaisuihin. Rakennusperinnön säilyttämisessä huomioitavien identiteetti- ja symboliarvojen on oltava yhteisössä olemassa olevia, tunnistettuja ja hyväksytyjä tai selvästi määriteltävissä olevia merkityksiä.				
Esteettisyys sekä identiteetti- ja symbolimerkitykset	Kohteeseen ei liity merkittäviä symbolimerkityksiä tai taiteellisia arvoja.	Kohde on osittain esteettisesti tai symbolimerkitykseltään arvokas.	Kohde on esteettisesti tai symbolimerkitykseltään maakunnallisesti arvokas.	Kohde on esteettisesti tai symbolimerkitykseltään valtakunnallisesti arvokas.

8 Maakunnalliset rakennetut kulttuuriympäristöt kunnittain

Tämän työn tarkoituksena on ollut päivittää maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristökohteiden luettelo ja tiedot maakuntatason kaavoituksen ja maankäytön suunnittelun tueksi. Seuraavaksi esitetään luettelo maakunnallisiksi arvotetuista kohteista kunnittain. Jokaisen kunnan osalta mukana on taulukko kohteista perusteluineen ja tiivistettyine kuvauksineen sekä kartta, jossa näkyy kohteiden sijainti. Kohteiden tarkempiin tietoihin on mahdollista tutustua Hämeen liiton internet-sivuilla osoitteessa <https://www.hameenliitto.fi/fi/hameen-maakunta>, josta löytyvät kohteiden kattavat kuvaukset sekä linkit valokuva-aineistoihin.

8.1 Forssa

Forssan maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 4 ja kuvassa 1.

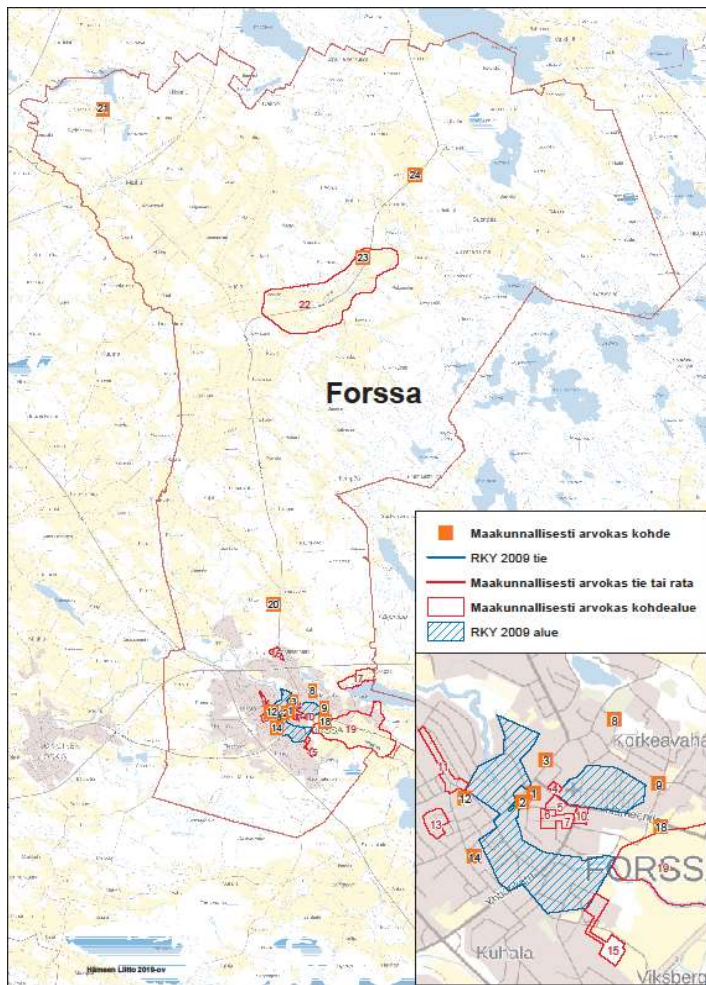
Taulukko 4. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Forssassa.

FORSSA					
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä		Kuvaus
1	Forssan teatteritalo, Torikatu 8	H,R,M	Sivistyshistoria		Funktionalistinen, suojeluskuntataloksi 1939 valmistunut rakennus klassisistisilla tyylipiirteillä.
2	Puistolinna	H,R,M	Teollisuus		Forssa Osakeyhtiön 1940-luvulla rakennuttama Forssan ensimmäinen varsinainen kerrostalo (arkkit. Jarl Eklund).
3	Forssan seurakuntatalo	R,M	Kirkollishistoria		Arkkit. Yrjö Mykkäsen suunnittelema seurakuntatalon ja asuinkerrostalon kokonaisuus vuodelta 1967.
4	Forssan linja-autoasema	R,M	Liikenne		Forssan 1958 valmistuneen linja-autoaseman on suunnitellut kaupunginarkkitehti Yrjö Mykkänen.
5	Kortteli nro 73 ja LSO:n talo	H,R,M	Liiketoiminta		Pelkistettyjen, modernien rakennusten kokonaisuus 1930–1970-luvuilta: Osuuspankin talo, ns. Tammelan tavaratalo, Hämeenkatu 8:n asuin- ja liikerakennus, 1960 rakennettu asuin- ja liikerakennus sekä entinen LSO:n talo.
6	Lastentarha, Kerhola ja Lääkärin talo, Hämeentie	H,R,M	Teollisuus		Forssan Osakeyhtiön puinen lastentarharakennus (1901, arkkit. Birger Federley), seuratalo Kerhola (1901, arkkit. Hugo Lindberg) ja kunnanlääkärin virkataloksi rakennettu Lääkärin talo (1897, insinööri O. A. Gadolin).
7	Koulukadun kerrostalot	H,R,M	Asuminen		1950-luvun alussa vähävaraisten asutopulaan rakennetut, Forssan kauppalan ensimmäiset vuokrakerrostalot (arkkit. E. Tuompo ja J. Tähtinen).
8	Sairaalan vanha osa	H,R,M	Sosiaali-terveydenhuolto	ja	Vaaleaksi rapattu Lounais-Hämeen sairaalan vanha osa (1951, arkkit. Ragnar Wessman) ja lääkärin asuinrakennus samalta ajalta.
9	Forssa vanhainkoti, Linikkalankatu 19	H,R,M	Teollisuus		Forssa Osakeyhtiön 1909 rakennuttama puinen työläisten vanhainkoti, sekä uusrenessanssin että jugendin tyylipiirteitä.
10	Forssan yhteiskoulu, Lyseokatu 2	H,R,M	Sivistyshistoria		1899 perustettu Forssan Suomalainen Yhteiskoulu on maamme vanhin suomenkielinen maaseutuoppikoulu. Jugendtyylinen koulurakennus valmistui vuonna 1906 (arkkit. Yrjö Sadeniemi). Koulun kivinen funkisosa valmistui 1958 (dipl. arkkit. Einari Wennervirta).
11	Turuntien kerrostaloalue ja Forssan paloasema	H,R,M	Asuminen		1950 - 1960-lukujen yhtenäinen kerrostalorivistö ja arkkit. Bertel Strömmerin suunnittelema 1950-luvun paloasema.
12	Forssan kaupungintalo	R,M	Hallinto ja puolustus		Kaupunginarkkitehti Yrjö Mykkäsen johdolla suunniteltu punatiilinen hallintorakennus vuodelta 1977.
13	Amerikka eli Yliskylä	H,R,M	Teollisuus		Arkkit. Bertel Jungin 1920-l. asemakaavaan osittain perustuva työväenkaupunginosa. Puiset työväenasuintalot rakennettiin vuosina 1922 - 1923 ja 1950.

14	Vesihelmi, uimahalli	Forssan	R,M	Matkailu ja vapaa-aika	1993 valmistuneen uimahallin suunnitteli arkkitehtitoimisto Helin & Siitonen.
15	Lounais-Hämeen Osuusmeijeri ja Wiksbergin kartanon puisto		H,R,M	Kartanokulttuuri	Alkujaan Wiksbergin kartanolle rakennettu punatiilinen meijeri (1904-06), meijerin konttori (1952) ja ennen vuotta 1920 rakennettu sikala, 1978 palaneesta Wiksbergin kartanosta säilynyt rapattu leipomo- ja verstasrakennus, puisto 1800-l. keskivaiheilta ja kartanopihaan johtanut lehtipuukuja.
16	Forssan hautausmaa		H,R,M	Kirkollishistoria	Hautausmaa vuodelta 1909 laajennuksineen, siunauskappeli vuodelta 1910 (arkkit. Waldemar Aspelin) sekä 1973 valmistunut siunauskappeli ja kellotorni (arkkit. Yrjö Mykkänen).
17	Järvenpään-Kaukjärven kulttuurimaisema		H,M	Talonpoikauskulttuuri	Jo 1500-luvulta periytyvä kyläasutuksen ja viljeltyjen peltojen kokonaisuus, jonka maisemakuva on säilyttänyt oleelliset piirteensä vuosisatoja.
18	Autola		R,M	Liiketoiminta	Kuutioimainen, sileäksi rapattu asuin- ja liikerakennukseksi (1939-1940, DI Aaro Tyrni).
19	Kuuston kylä ja Loimijoen kulttuurimaisema		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Perinteistä rakennuskantaa 1700- ja 1800-luvuilta viehättävästi entisen kylätien varrelle sijoittuneena.
20	Parkkiaro		H,R	Talonpoikauskulttuuri	Forssa Yhtiön apulaisisännöitsijän Karl Rudolf Meyerin perustaman Parkkiaron klassisistinen päärakennus on vuodelta 1917 (arkkit. Väinö Vähäkallio).
21	Kreivilä, Matku		H,R,M	Kartanokulttuuri	Kreivilä eli Matkun kartano on muodostettu 1690-luvulla kolmesta Karl Bäckille lahjoitetusta tilasta. Mansardikattoista päärakennusta (1860-62) ympäröi vanha puisto.
22	Kojon kartano ja Kojjärven kulttuurimaisema		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Laaja Kojokea lounaaseen myötäilevä kulttuurimaisema, joka koillisessa muuttuu teiden ympärille ryhmittyneeksi kyläasutukseksi. Rakennuskantaa mm. Kojon kartano (päärakennuksen nykymuoto 1860 vaiheilta), Ilvesoja-Mattila ja Heikkilä sekä entinen Kojjärven seurakunnan pappilarakennus 1800-luvulta.
23	Kojjärven kirkko ja hautausmaa		H,R,M	Kirkollishistoria	1920-1922 M. J. Kallion piirustusluonnosten mukaan alun perin Kojon seurantaloksi rakennettu kirkko, hautausmaa laajennuksineen, ruumiskellari vuodelta 1960.
24	Mäkelä, Saviniemi		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kylän isossajaossa kruunun uudistilaksi perustettu tila. Huomattavan pitkä päärakennus on rakennettu vuonna 1895, jatkettu 1905.

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 1. Forssan maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Forssan yhteiskoulu kesällä 2018 (kohde nro 10, Forssa).

Forssan kaupungintalo kesällä 2018 (kohde nro 12, Forssa).

8.2 Hattula

Hattulan maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 5 ja kuvassa 2.

Taulukko 5. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Hattulassa.

Hattula				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Hattulan vanhan kirkon maisema	H,R,M,I	Kirkollishistoria	Hattulan vanha kirkko on rakennettu luultavasti 1300- ja 1400-lukujen vaihteessa. Ympäröivine asutuksineen kirkon, tapulin ja pitäjänmakasiinin muodostama kokonaisuus hallitsee maisemaa sekä Vanajaveden kapeikon että Parolaan avautuvan laajan peltoalueen suunnassa. Hurttalan kylän keskus on säilyttänyt tiiviin luonteensa. Kalliolan ja Kinnalan tiloilla on perinteistä rakennuskantaa.
2	Herniäinen, Hurttala	H,R,M	Kartanokulttuuri	Keskiajalla Herniäinen oli Hurttalan kylän merkittävin talo. Kartanon päärakennuksen keskiosan tuhonneesta tulipalosta on jäänyt 1800-luvun siipirakennus, johon sisältyy vanhempi osa 1700-luvulta.
3	Vanajaveden kapeikon huvilat	H,R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Vanajaveden kapeikon rikkaassa ja monipuolisessa kulttuurimaisemakokonaisuudessa on säilynyt useita varhaista huvilakulttuuria edustavia rakennuksia 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta.
4	Katinalan kylä	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vanhan Tampereelle johtavan maantien varrella on säilynyt keskiaikaisperäisen kylätontin tuntumassa monipuolista vanhaa rakennuskantaa 1700-luvulta alkaen.

5	Parolan rautatieasema ympäristöineen	H,R,M	Liikenne	Rautatie Hämeenlinnasta Tampereelle rakennettiin 1874-76. Parolan rautatieasema on rakennettu vuoden 1918 jälkeen, ja siihen liittyy asemapuisto, tavaramakasiini sekä vanha asemahenkilökunnan asuinrakennus. Lähistöllä on entisiä liikerakennuksia 1900-luvun alusta, Hattulan ent. osuusmeijeri (nyk. nuorisotalo) ja Tehdasvillan teollisuusrakennus ilmeisesti 1930-luvulta.
6	Parolan koulut työväentalo	ja H,R,M	Sivistyshistoria	Parolan kansakoulu oli valmistuessaan 1951 Suomen suurin maalaiskansakoulu (ark. Georg Jägerroos). Yhteiskoulun ensimmäinen rakennusvaihe valmistui 1962, seuraavat 1963 ja 1967 (ark. Olavi Sahlberg). Parolan työväentalo (1928) on säilyttänyt hyvin alkuperäisen asunsa.
7	Mierolan kylä kulttuurimaisema	ja H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kapean virran molemmin puolin sijaitseva Mierolan kylä muodostaa yhä harvinaisen hyvin säilyneen kylämiljöön, jonka osatekijöinä ovat rakennukset, kyläraitit, teräsbetonisilta ja rantamaisemat. Varhaisin historiallinen tieto kylästä on 1300-luvun alkupuolelta. Kylän vanha tonttimaa sijaitsee virran etelärannalla. Vanhoilla tonteillaan sijaitsevat Uotilan, Rantalan, Tommenin ja Pihamaan talot. Sillan pohjoispuolella on joukko pienempiä mökkejä sekä vanhaa huvila-asutusta. Alhaisten kartanon päärakennus on rakennettu 1879-80.
8	Juutila, Rahkoila	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Juutila on Hattulan vanhimpia tiloja. Tila siirrettiin nykyiselle paikalleen 1700- ja 1800-luvun vaihteessa. Nykyinen päärakennus on vuodelta 1917. Pihamaalla on myös pieni luhtiaitta.
9	Salimäen koulu	H,R	Sivistyshistoria	Vaaleaksi rapattu, ilmeeltään klassisistinen Salimäen koulu on vuodelta 1928 (rkm.Toivo E. Survonon).
10	Salimäen kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vanha soratie mutkittelee kauniisti viljelymaisemassa. Sännälän hirsinen päärakennus on 1800-luvulta, harmaakivinen karjarakennus vuodelta 1900.
11	Koreilanlahden kulttuurimaisema, Rahkoila	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Koreilanlahden rannalla vanhat pellot yhdistävät samaan maisemaan Rahkoilan koulun (1902), Koreilan vanhan ratsutilan rakennusryhmän 1800-luvulta sekä Sofieron huvilan 1800-luvun loppupuolelta.
12	Pappilanniemi	H,R,M	Sosiaali- ja terveydenhuolto	Pappilanniemi on ollut kirkkoherran virkatalon paikkana 1300-luvulta 1950-luvulle. Entinen pappilan päärakennus on vuodelta 1865. Pappilanniemen sairaalarakennus ja kolme nelikerroksista pistetaloa rakennettiin 1956-59 (arkkitehtitoimisto Erno & Sahlberg).
13	Tenhiälän kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Ahlbackan eli Tenhiälän kartano siirrettiin nykyiselle tontilleen 1806. Vuonna 1924 rakennus uusittiin klassisistiseen muotoonsa (ark. David Frölander-Ulf). Tompakkan (Tomtbacka) vanha asuinrakennus on mahdollisesti 1800-luvun alkupuolelta.
14	Pekolan kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Pekolan kulttuurimaisemalle antavat leimansa alueen kartanot Ellilä (päärakennus 1850-luvulta) ja Santti (päärakennus 1700-luvun jälkipuoliskolta) sekä edelliseen liittyvä Mattila. Pekolan kansakoulun vanhempi rakennus valmistui 1920 (arkkitehti Peko Väänänen), uudemman suunnitteli ark. Georg Jägerroos 1956.

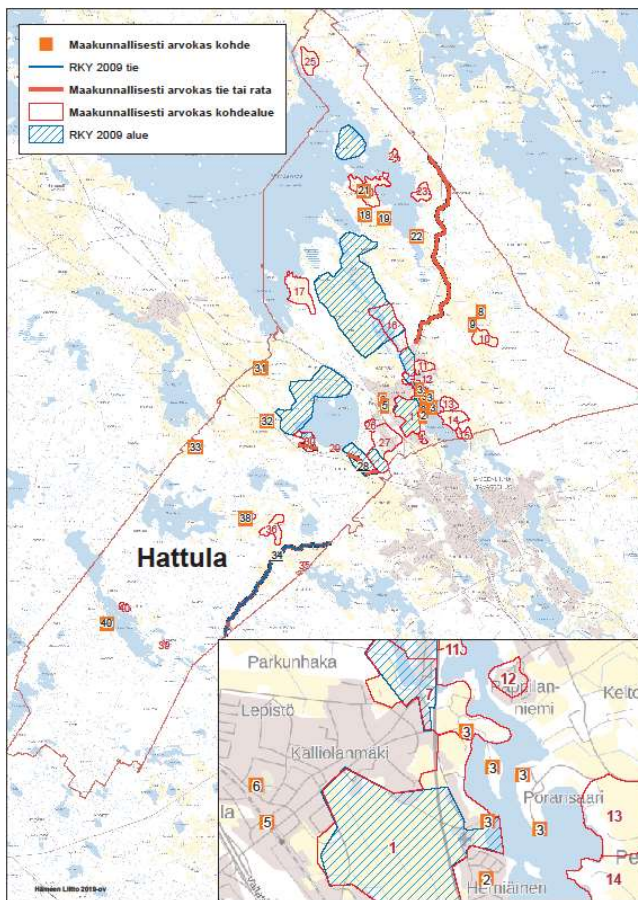
15	Metsänkylän kartano	H,R,M	Kartanokulttuuri	Keskiajalta periytyvä yksinäistalo, josta tuli myöhemmin ratsutila. Puinen päärakennus 1820-luvulta vaurioitui pahoin tulipalossa 2000, minkä jälkeen se rakennettiin uudestaan vanhaa mukailen. Kokonaisuuteen kuuluu mm. kaksi väenrakennusta ja talousrakennuksia 1700-luvun lopulta alkaen.
16	Vesunnan kartanon kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Vesunta on Hattulan kartanoista vanhin. Se on vanhaa rälssiä ja esiintyy aikakirjoissa jo 1319. Kartanon hirsisen, jo 1800-luvulla rapatun päärakennuksen runko on 1800-luvun alkupuolelta. Pihan toinen asuinrakennus on 1870-luvulta. Tien varressa on joukko työntekijöiden asuinrakennuksia 1800-luvulta ja 1900-luvun alusta.
17	Tenholan kartanon kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Tenholan kartano on muodostettu 1630-luvulla. Agronomi Hjalmar Gulin rakennutti kartanon puisen, jugendtyylisen päärakennuksen 1903 (ark. H. R. Helin). Kokonaisuuteen kuuluu mm. harmaakivestä ja hirrestä 1917 rakennettu vesisäiliö, jonka yläosa on näkötorlina.
18	Lahdentaan koulu, Lahdentaka	H,R,M	Sivistyshistoria	Lahdentaan 1874 valmistunut kansakoulu oli Tyrvännön ensimmäinen. Rakennus korjattiin nykyiseen klassisistiseen asuunsa 1925 (rkm. Toivo E. Survonon).
19	Tyrvännön entinen pappila, Suotaala	H,R	Kirkollishistoria	Entinen pappila sijaitsee paikalla, jossa Tyrvännön kappalaiset ovat asuneet 1700-luvulta saakka. Pappila on rakennettu 1927 (rkm. Toivo E. Survonon).
20	Suotaalan kylän kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Suotaalan kyläkeskus muodostaa vielä näytteen vanhasta raitinvarsiusutuksesta; Mattilan, Anttilan ja Heikkilän talot ovat jääneet vanhalle kylätontille. Vuosina 1850-52 rakennetun tiilisen lainajyvästön makasiinin suunnittelivat E.B. Lohrmann ja C.A. Edelfelt. Funktionalistiset, valkeaksi rapatut entiset kunnantalo ja vanhainkoti rakennettiin 1939-42 (ark. Martti Paalanen). Tyrvännön maamiesseuran talo on 1900-luvun alusta.
21	Tyrvännön kirkko	H,R,M	Kirkollishistoria	Tyrvännön puukirkko rakennettiin 1798-1800 (Matti Åkerblom). Malliltaan se on sisäviisteinen ristikirkko.
22	Anomaan kylätontti	H,M	Talonpoikaiskulttuuri	Keskiaikaisen Anomaan kylän kaksi tilaa, Yli-Anomaa ja Ali-Anomaa, ovat sijainneet 1700-luvun lopulta lähtien nykyisillä paikoillaan Vanajaveden rannalla. Keskiajalta periytyvä kylätontti sijaitsee yhä kauniissa kulttuurimaisemassa.
23	Lusin kartano ja kylä	H,R,M	Kartanokulttuuri	Lusin kartanon päärakennuksen rungon epäillään olevan 1600-luvun loppupuolelta. Kylän raitin varrella on säilynyt vanhaa kyläympäristöä mm. Alitalo (no 139) ja Pietilä (no 145).
24	Monittulan kylän kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Monittula on keskiaikaista perua. Äijälän hirsinen päärakennus on rakennettu 1935, tiilinen karjarakennus 1927. Kuusivaara on Monittulan kantatalo. Sen rakennukset ovat 1960-luvulta.
25	Monaalan kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Kartanon päärakennus on rakennettu 1870-luvulla, toinen asuinrakennus 1934. Tilan komea kivinavetta on vuodelta 1861, päreseinäinen kuivausräikkö 1800-luvulta, tiilinen talli- ja vesitornirakennus vuodelta 1926. Maantien varrella on entisiä alustalaisympäristöjä. Tien itäpuolella on kaunista viljelymaisemaa.

26	Kanunki, Nummi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kanungista tuli 1600-luvulla itsenäinen rustholli. Tilan 1800- ja 1900-lukujen vaihteen huviloista on säilynyt yksi tien toisella puolen. Tilan molemmat pitkät asuinrakennukset ovat 1800-luvun alkupuolelta, harmaakivinavetta vuodelta 1898.
27	Parolannummen kasarmialue ja harjoituskenttä	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Parolannummen sotilasperinteet ulottuvat aina Kustaa Vaasan aikoihin. Sotaväen harjoituskenttänä alue on ollut vuodesta 1777. 1900-luvun sotien aikana leirialueesta kehittyi pysyvä majoitus- ja harjoitusalue, jonka kehittäminen kasarmialueeksi käynnistyi 1940-luvun lopulla. Vuonna 1951 alettiin rakentaa uusia kasarmeja. Kasarmien piirustukset laadittiin puolustusministeriön rakennusosastolla.
28	Hiidentie	H	Liikenne	Ainakin jo 1500-luvulta periytyvästä, Hämeen linnasta Toijalan suuntaan ja Kokemäenjoen suulle johtavasta tiestä on paikoin käytetty Hiidentie-nimitystä.
29	Nikkilän kartano	H,R,M	Kartanokulttuuri	Nikkilän kartanon omistajat tunnetaan vuodesta 1411. Hirsinen päärakennus on vanhimmilta osin 1800-luvun alkupuolelta. Nykyiseen asuunsa se on laajennettu mahdollisesti 1800-luvun keskivaiheilla.
30	Sattulan kylä	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Hiidentien varrella sijaitseva Sattulan kylä esiintyy asiakirjoissa ensi kerran vuonna 1411. Kylän kantatalot ovat pääosin vanhoilla tonteillaan, perinteinen kylätieverkosto on säilynyt. Kylää halkovan maantien eteläpuolella on runsaasti vanhaa tupa-asutusta. Edustavina säilyneitä tilakokonaisuuksia ovat mm. Kukkolan rustholli, Mäkelä, Naskila, Lampola, Kylä-Jaakkola ja Arvolan vanha rustholli.
31	Leteensuon koeasema	H,R,M	Sivistyshistoria	Suomen suoviljelysyhdistys perustettiin 1894. Suotutkimuksen ensimmäinen koeasema aloitti toimintansa Leteensuolla 1902. Johtajan jugendhenkinen asuinrakennus valmistui 1910.
32	Hakimäki	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Hakimäen vanhan rusthollin mansardikattoinen päärakennus vuodelta 1922 kohoaa harjun rinteellä vanhan Hiidentien varrella.
33	Anttila, Halkorpi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Anttilan tila mainitaan Halkorven yksinäistilana jo 1500-luvulla. Tilan aumakattoinen hirsinen päärakennus on vuodelta 1865, toinen asuinrakennus on edempänä Lautaportaan tien varrella. Halkorven koulu rakennettiin 1954 (ark. K. Routio).
34	Hämeen Härkätie	H	Liikenne	Hämeen Härkätie muodosti tärkeän pyhiinvaellusreitit Turun ja Hattulan Pyhän Ristin kirkon välillä, sekä keskeisen hallinnollisen yhdystien Turun ja Hämeen linnojen välillä koko keskiajan. Härkätie on Hattulassa nykyisen tien pohjana, ja se on säilyttänyt perinteisen linjauksensa varsin hyvin. Tien varrella on säilynyt muutama vanha torppa pihapiireineen.
35	Inkalan kartano kulttuurimaisema	ja H,R,M	Kartanokulttuuri	Kaksikerroksinen päärakennus on rakennettu 1843. Vuorauksensa sveitsiläistyylisine koristeaiheineen se lienee saanut 1800-luvun keskivaiheen jälkeen. Ympäröivä puisto ja talousrakennukset ovat 1800-luvun puolivälistä.
36	Hyrvälän kylä	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Hyrvälän kylä mainitaan ensi kerran 1470. Kylässä on säilynyt rakennuskantaa 1700-luvulta alkaen, mm. Jussilan ja Tupalan tiloilla.

37	Kosken ympäristö	koulun	H,R,M	Sivistyshistoria	Kosken koulu valmistui 1893 (mallipiirustuksen nro 8). Henkilökunnan kivinen rapattu asuinrakennus on vuodelta 1952 (ark. Jaakko Ilveskoski). Ahtelan hirsinen asuinrakennus lähistöllä on 1800-luvun lopulta.
38	Alajoen saha, Koski		H,R,M	Teollisuus	Hattulan vanhin tunnettu myllypaikka: ensimmäinen tieto Kosken alisesta myllystä on vuodelta 1411. Nykyinen saharakennus jatkaa Kosken perinnettä merkittävän uittoreitin varrella. Teiden risteyksessä on vanha kaupparakennus 1900-luvun alusta.
39	Renkajoen myllymiljöö, Myllykylä		H,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vanhin tieto alueen myllyistä on vuodelta 1587. Mylly on purettu, mutta mylläriin asuinrakennus ja uittoruuhi ovat säilyneet.
40	Vuohiniemen kylä		H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Renkajärven rannalla sijaitseva kylä on keskiaikaista perua. Kylä-Paavolan entisen rälssitilan päärakennus on 1850-luvulta. Raitin varrella on vanha harmaahirsinen luhtiaitta, vanhalla kylätontilla tien varressa kaksi vanhaa hirsipintaista ulkorakennusta. Kylän rukoushuone rakennettiin talkoilla 1937. Vuohiniemen koulu on vuodelta 1913 (rkm. V. F. Peltonen).

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 2. Hattulan maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Hattulan vanhan kirkon maisemaa kesällä 2018 (kohde nro 1, Hattula).

Kanungin tila kesällä 2018 (kohde nro 26, Hattula).

8.3 Hausjärvi

Hausjärven maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 6 ja kuvassa 3.

Taulukko 6. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Hausjärvellä.

Hausjärvi				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Kirkonkylän kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaikulttuuri	Keskiaikaisperäisen Vanhan Hämeentien varrella on kaunista asutus- ja viljelymaisemaa. 1800-luvun rakennuskantaa on Kajannon ja Kolkkan tiloilla. Kirkolta Lavintoon päin on tien varressa joukko 1800-luvun pieniä itsellisasumuksia. Ali-Hinkkalan päärakennus on vuodelta 1905. Yli-Hinkkalan ja Aapolan tilojen rakennukset muodostavat tiiviin kokonaisuuden. Seuratalo Ahjola on vuodelta 1908.
2	Hausjärven kirkko	H,R,M	Kirkollishistoria	Puukirkko on Martti Tolpon 1787-1788 rakentama tornillinen pitkäkirkko. Runkohuoneen molemmin puolin on kapeammat ja matalammat ristivarret.
3	Pitäjänmakasiini, kirkonkylä	H,R,M	Talonpoikaikulttuuri	Hirsinen pitäjänmakasiini rakennettiin kirkon viereen 1853. Hausjärven kotiseutuyhdistys perusti makasiinin kotiseutumuseon 1949.
4	Hausjärven entinen kunnantalo, kirkonkylä	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Hausjärven entinen kunnantalo on rakennettu 1881 ja laajennettu kaksikerroksiseksi 1934. Uuden kunnantalon valmistuttua 1981 rakennus on siirtynyt yksityiskäyttöön.
5	Entinen kirkkoherranpappila, kirkonkylä	H,R,M	Kirkollishistoria	Uusrenessanssityylinen päärakennus on vuodelta 1892, arkistosiipi vuodelta 1939. Vanha renkituparakennus on vuodelta 1897. Aittarivi ja tiilinen navettarakennus 1800-luvun lopulta ovat nykyisin yksityisomistuksessa.
6	Pikkupappila, kirkonkylä	H,R,M	Kirkollishistoria	Entinen kappalaisen pappilan päärakennus on vanha kirkonkylän tyttökansakoulu vuodelta 1869, siirretty nykyiselle paikalleen 1892.
7	Hausjärven entinen kunnalliskoti, kirkonkylä	H,R,M	Sosiaali- ja terveydenhuolto	Hausjärven puinen, osin kaksikerroksinen kunnalliskoti on rakennettu 1905. Rakennuksessa toimi vahainkoti vuoteen 1991.
8	Hikiän rautatieasema	H,R,M	Liikenne	Hikiän puinen asemarakennus on rakennettu vuosina 1867-69 IV-luokan aseman tyyppiirustusten mukaan.
9	Hikiän kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaikulttuuri	Paikassa, jossa Selänojantie haarautuu Vanhasta Hämeentiestä, on kaunista kulttuurimaisemaa. Kulttuurihistoriallisesti merkittävää rakennuskantaa on Kalkeen, Pakkalan ja Seppälän tiloilla. Alueen keskellä on vanhaa itsellisasutusta. Hikiän koulu on edustava näyte 1950-luvun kansakouluarkkitehtuurista.
10	Kalkee, Hikiä	H,R,M	Talonpoikaikulttuuri	Kalkeen tilan päärakennus (1885) sijaitsee Vanhan Hämeentien varrella. Tien toisella puolen on Kalkeen isännän Vilhelm Palanderin 1891 rakennuttama W. F. Palanderin koulu.
11	Selänojan kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaikulttuuri	Selänojan kylä lienee asutettu myöhäiskeskiajalla. Tiiviisti rakennetun kyläkeskuksen ympärillä levittäytyy kumpareinen peltomaisema. Perinteistä rakennuskantaa on mm. Alastalon, Mäkelän ja Timperin tiloilla.
12	Oma Koti, Erkylä	H,R,M	Seuraintalot	Toukokuun nuorisoseura sai 1911 vapaaherra Munckilta lahjoituksena puolet Isontalon päärakennuksesta ja 1924 toisenkin puolen.

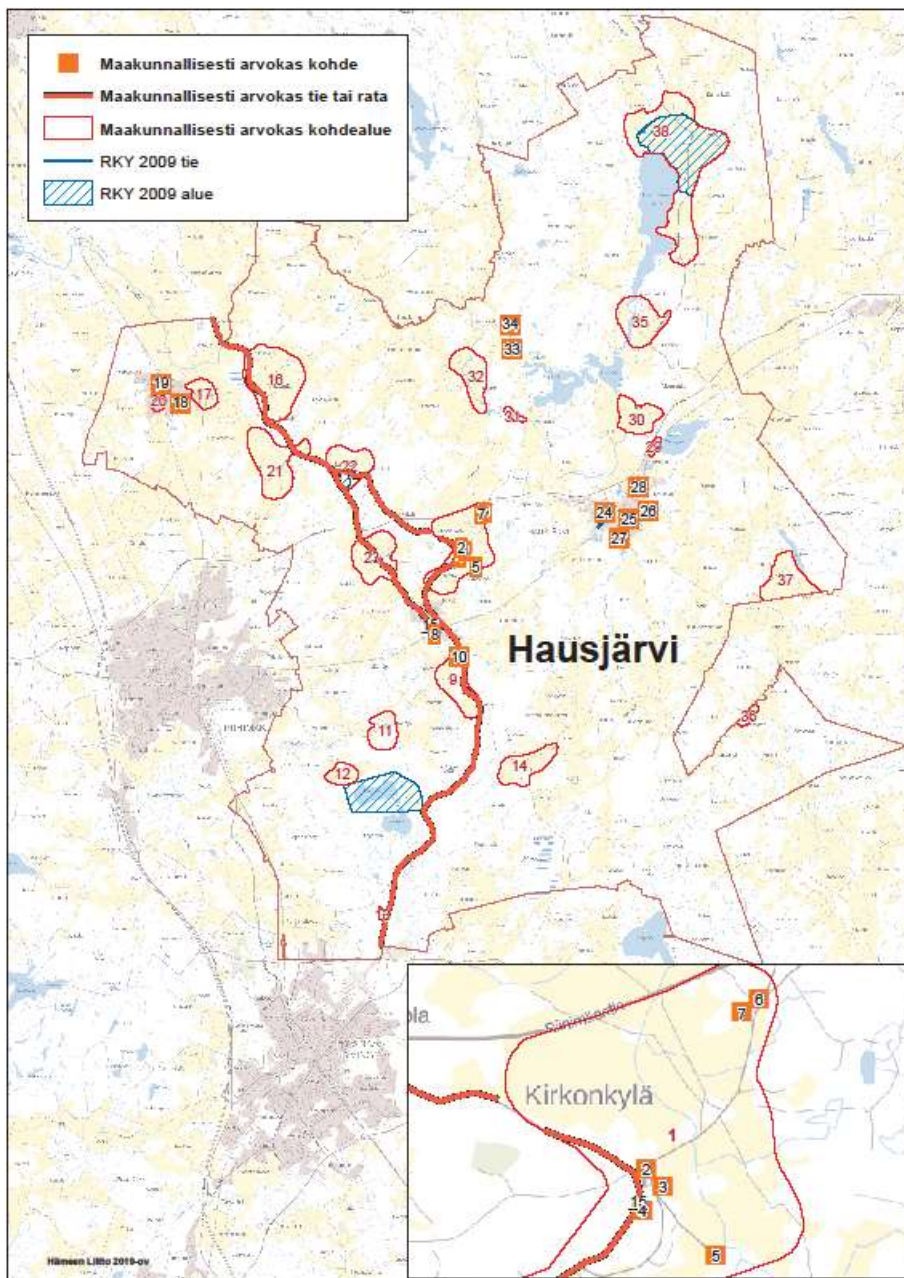
13	Rauhannummen hautausmaa	R,M	Kirkollishistoria	Männikköiseen kangasmaastoon sijoittuva Rauhannummen hautausmaa otettiin käyttöön 1972. Siunauskappeli on Arkkitehtitoimisto Aarno Ruusuvuoren suunnittelema. Sen polveilevana jatkeena on 1974 valmistunut krematorio.
14	Kurun kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kuru kuuluu myöhäiskeskiajalla asutettuihin kyliin. Kyläasutus sijaitsee enimmiltä osin vanhan Ridasjärvelle johtavan tien varrella. 1800-luvun alkupuolen rakennuskantaa on säilynyt Mattilan ja Kanniston tiloilla. Mäkelän päärakennus on vuodelta 1900. Nuorisoseuratalo Maisalan (1922) pohjoispuolella on 1800-luvun itsellisasumuksia. Sepänmäen vanha sotilastorppa on 1700-luvulta.
15	Vanha Hämeentie	H	Liikenne	Vanha Hämeentie johti keskiajalla Hämeenlinnasta Janakkalan ja Hausjärven kautta Vantaanjoen suulle. Tien merkitys kasvoi vielä Helsingin kaupungin perustamisen jälkeen 1550. Hausjärvellä Hämeentie kulkee Turkhaudan kylästä Lavintoon, josta ilmeisesti vanhempi haara kulkee Karhin kylän kautta Hikiään uudemman kulkiessa Hausjärven kirkon kautta kohti Porvoota.
16	Turkhaudan kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Turkhaudan kylä on Hausjärven vanhimpia. Se sijaitsee keskiaikaisen Hämeentien varrella ja mainitaan lähteissä ensi kerran 1385. Tienristeyksen pohjoispuolella on säilynyt vanhoja 1800-luvun asuinrakennuksia. Yli-Torttilan jugendtyylinen päärakennus on 1900-luvun alkupuolelta. Tienristeyksessä sijaitseva seurojentalo on rakennettu 1915, entinen työväenyhdistyksen talo 1906.
17	Ryttylän kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Ollilan rusthollista muodostui 1700-luvulla Ryttylän kartano. 1914 kartanon osti Helsingin kaupunki, joka perusti tiluksille koulukodin. Kartanon puinen päärakennus on vuoden 1850 vaiheilta. Koulukodin aikuiset klassisistiset kivirakennukset ovat 1920- ja 1930-luvuilta.
18	Ryttylän koulu, Ryttylä	H,R,M	Sivistyshistoria	Vanhin koulurakennus on vuodelta 1856. Koulu sai 1903 uuden tiilisen rakennuksen, joka purettiin huonokuntoisena 1960-luvulla. Seuraava koulurakennus, ns. kivikoulu, valmistui 1938 samaan pihapiiriin edellisten kanssa. 1960-luvun tiilikoulu purettiin alueelta 2018.
19	Ryttylän entinen rautatieasema, Ryttylä	H,R	Liikenne	Ryttylän asema-alueen rakennuskannasta on säilynyt entinen asemapäällikön asuinrakennus. Sveitsiläistyylinen rakennus on vuodelta 1876 (ark. Knut Nylander).
20	Ryttylän asemanseutu	H,R,M	Liikenne	Ryttylän aseman ympärille on syntynyt tiivistä asutusta 1800-luvun lopulta lähtien. Pääosa alueen rakennuskannasta on 1900-luvun alkupuolelta, osa Ryttylän lasitehtaan työläisten asuinrakennuksia. Tiilinen konttorirakennus on vuodelta 1927. Ryttylän kirkko ja seurakuntatalo on vuodelta 1961.
21	Karan kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Yksi Karan taloista oli rälssiä vuodesta 1569 ja toinen 1570-luvulta. Karan kartanon mansardikattoinen päärakennus on vuosilta 1811-12, ympäröivä puisto 1850-luvulta, vanha päärakennus 1700-luvulta. Kartanomiljööseen liittyy useita vanhoja talousrakennuksia sekä kolme työväen asuinrakennusta 1800-l. jälkipuolelta, Karan entinen koulu 1900-luvun alkuvuosilta ja Sydänmäen torppa Kakslatosten tien varressa.

22	Lavinon kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Vanhan Hämeentien varrella sijaitseva Lavinto on eräs Hämeen parhaiten säilyneitä kyläkokonaisuuksia. Kylän talot sijaitsevat tiiviinä ryhmänä kyläraitin varrella, talojen pihat avautuvat raitille. Kyläkeskuksesta hieman syrjempänä sijaitsee Miekkanan tilan rakennusryhmä 1800-luvun loppupuolelta.
23	Karhin kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Karhin kylä lienee asutettu 1300-luvun kuluessa. Kylän läpi kulkee Vanhan Hämeentien toinen haara. Kuumolan, Pekkalan, Ali-Rekolan ja Yli-Rekolan talot muodostavat viljelysten ympäröimän kyläkeskuksen, jonka ulkopuolella sijaitsevat Mäki-Hinkkala ja Mattila. Kaikkien tilojen päärakennukset ovat 1800-luvulta tai 1900-luvun alusta. Karhin kansakoulu on valmistunut 1926.
24	Huvilammen ympäristö, Oitti	H,R,M	Teollisuus	Huvilammen ympäristössä on harrastettu tiiliteollisuutta vuodesta 1874. Säilynyt rakennuskanta 1800-luvun lopulta ja 1900-luvun alkupuolelta liittyy kahden tehtaan, Oitin ja Salpausselän tiilitehtaiden historiaan.
25	Oitin työväentalo, Oitti	H,M	Seuraintalot	Oitin työväenyhdistyksen talo rakennettiin 1906. Laajassa harjakattoisessa rakennuksessa on rungon sisäinen avokuisti kaarevilla aukoilla.
26	Oitin - Torholan VPK:n talo, Oitti	H,R,M	Seuraintalot	Oitin VPK:n seuratalo valmistui 1908 (ark. Oskar Forsström). Rakennus siirtyi 1980-luvulla Hausjärven Urheilijat ry:n omistukseen ja sitä kutsutaan Oitin Urheilutaloksi.
27	Lokinperä, Oitti	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Uusrenessanssityylinen päärakennus on vuodelta 1901. Tiilisen karjarakennuksen lisäksi rakennusryhmään kuuluu luhtiaitta vuodelta 1843 ja jalka-aitta 1800-luvun lopulta sekä heinälato vuodelta 1829.
28	Oitin vanha kansakoulu, Oitti	H,R,M	Sivistyshistoria	Oitin kansakoulun puinen rakennus on valmistunut 1895 (yli-insinööri H. K. Nordenswan). Tiilinen, 1970-luvulla rakennettu uudisosa on nivelletty vanhaan koulurakennukseen.
29	Mattilan entisen lepokodin ympäristö, Torhola	H,R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Yhdistyneen Seppälän lohkotilasta Kolkkalasta erotettiin vuonna 1778 Mattilan tila. Vuosina 1908-1914 Mattila muuttui lepokodiksi. Vanha päärakennus on purettu, mutta lepokotina toiminut sivurakennus 1880-luvulta on säilynyt. Entinen Kivelän lepokoti on 1800-luvun lopusta.
30	Torholan kulttuurimaisema	H,M	Talonpoikauskulttuuri	Viljelymaiseman keskellä sijaitsevalle Eerolan tilalle johtaa pitkä kuusikuja. Tilan sveitsiläistyylinen päärakennus on valmistunut 1883.
31	Varunteen myllymaisema, Puujaa	H	Talonpoikauskulttuuri	Varunteen koski on perinteisesti ollut pitäjän keskeisin myllypaikka. 1800-luvulla kosken partaalla toimi myös saha.
32	Puujaan kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Puujaan kylä lienee asutettu 1300-luvun kuluessa. Kylän kolme kantataloa, Kartanon vanha rustholli, Talola ja Penttilä sijaitsevat jokirannassa vanhan maantien varrella. Kartanon päärakennus lienee 1800-luvun jälkipuolelta, Penttilän vuodelta 1914. Kyläkeskuksessa on lukuisia vanhoja aittoja. Syrjempänä sijaitsee Sillantaka (päärakennus 1820-luvulta).
33	Puujaan koulu, Puujaa	H,R	Sivistyshistoria	Puujaan entinen kansakoulu on vuodelta 1911. Jugendtyylinen omaava rakennus on nykyisin yhdistyskäytössä.
34	Retuskallio, Puujaa	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Pitkän talonpoikaisen päärakennuksen vanhin osa on vuodelta 1831, luhtiaitan vanhin osa vuodelta 1849. Tiilipilarinavetan lisäksi pihapiiriin kuuluu etukatoksellinen riihi (1832).

35	Haminankylän kulttuurimaisema	H,R,M	Teollisuus	Haminanvuolteen Saidanlahteen perustettiin 1914 höyrysaha, jonka ympärille on kehittynyt asutusta. Sahan alkuajoilta on kaksikerroksinen työväen asuinrakennus. Nuorisoseuratalo on rakennettu 1925 (rkm. Heikki Kaartinen). Niemelän ja Saappalan tiloilla on klassisistiset päärakennukset.
36	Maitosten kyläasutus	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Maitosten pienehkön kylän rakennukset sijaitsevat Nyryyn johtavan maantien varressa. 1900-luvun alun puisia päärakennuksia on mm. Niemelän ja Jussilan tiloilla.
37	Rutajärven kyläasutus	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Rutajärven historiallinen kyläkeskus erottuu yhä rakennustiivistymänä Mikkolan ja Eerolan talojen paikalla. Molemmissa taloissa on perinteisen asunsa säilyttäneet päärakennukset. Santalan päärakennus on 1800-luvulta. Kyläkokonaisuuteen kuuluu myös olympiavoittaja Elmer Niklanderin mökki, ns. Alipyntki 1800-luvun jälkipuolelta sekä harjoituskentän laidalla oleva muistokivi.
38	Mommilan Hietoisen kulttuurimaisema	- H,R,M	Kartanokulttuuri	Mommilan ja Hietoisen kulttuurimaisema edustaa poikkeuksellisen laajaa viljelytasankoa itäisessä Kanta-Hämeessä. Mommilan kartano on vanhaa rälssiä. Kartanon kaksikerroksinen puinen päärakennus on vuodelta 1859. Muita yksittäisiä, merkittäviä rakennuksia ovat Mommilan kirkko (1904), Mommilan tiilinen kansakoulu (1903) sekä Teuron tilan tiilinavetta (1911).

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 3. Hausjärven maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Ryttylän kartanon kulttuurimaisemaa kesällä 2018 (kohde nro 17, Hausjärvi).

Kurun kylän kulttuurimaisemaa kesällä 2018 (kohde nro 14, Hausjärvi).

Kurun

8.4 Humppila

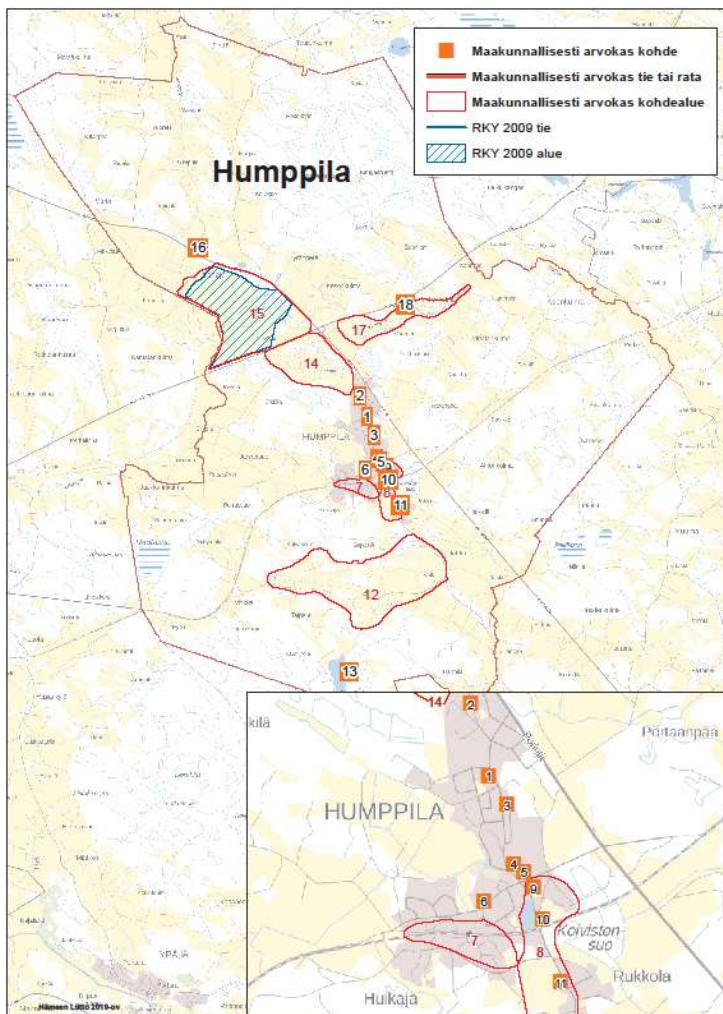
Humppilan maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 7 ja kuvassa 4. Taulukko 7. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Humppilassa.

Humppila				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Humppilan kirkko	H,R,M	Kirkollishistoria	Humppilan punagraniitista ja rapatusta tiilestä rakennettu kirkko on valmistunut 1921 (ark. Josef Stenbäck).
2	Kauppila, Humppilan kotiseutumuseo	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kauppilan tilan päärakennus 1800-luvulta on Humppilan kotiseutumuseona. Kokonaisuuteen kuuluvat hirsinen karjasuoja, vanha jalka-aitta ja alueelle siirretty mamsellityyppinen tuulimylly (1929).
3	Kirkonkylän kansakoulu, Humppila	H,R,M	Sivistyshistoria	Kirkonkylän kansakoulurakennus on valmistunut 1881. Koulun lisärakennus on vuodelta 1906 (rkm. Heikki Tiitola).
4	Työväentalo, Humppila	H,R,M	Seuraintalot	Työväenyhdistys Raivaajan 1923 rakentama työväentalo.
5	Kirkkoherran-pappila	H,R,M	Kirkollishistoria	Kirkkoherranpappilan puinen päärakennus on rakennettu vuosina 1879-1880. Rakennusta ympäröi puisto ja puutarha.
6	Kankareen ympäristö, Humppila	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Puiston ympäröimä Kankareen tilan päärakennus on 1800-luvun jälkipuolelta. Kokonaisuuteen kuuluvat lisäksi vanha seuratalo, terveyskeskus ja saha.
7	Humppilan rautatieaseman ympäristö	H,R,M	Liikenne	Turku-Toijala-rataosuus avattiin vuonna 1876. Nykyinen asema valmistui 1982 (ark. Martti Liedepohja). Alueella on säilynyt asemapäällikön ja toinen vanha rautatieläisten asuinrakennus. Kokonaisuuteen kuuluvat kapearaiteisen radan halkovarasto ja asemarakennus, Talvisen työläiskoti, Humppilan osuusmeijerin vanha meijerirakennus ja juustokellari sekä pari vanhaa mäkitupalaisen asuinrakennusta 1800-luvulta.
8	Koiviston kyläasutus	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Koiviston kylässä on säilynyt vanhaa rakennuskantaa mm. Vähä-Kätön, Kinoksen ja Vauhkon tiloilla. Kinoksen talon koillispuolen tiivis pientaloasutus juontaa kylän mäkituvista ja itsellisasumuksista. Paavolan tilan päärakennus on 1800-luvulta. Lammin vastarannalla on Jokisten mylly.
9	Vähä-Kättö, Koivisto	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vähä-Kätön tilan puinen päärakennus on 1880-luvulta. Toinen asuinrakennus on 1860-luvulta, hirsinen aitta 1800-luvun alkupuolelta.
10	Kinos, Koivisto	H,R	Talonpoikaiskulttuuri	Kinoksen tilan puinen päärakennus on vuodelta 1905, hirsinavetta vuodelta 1885.
11	Vauhko, Koivisto	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vauhkon tilan hirsinen päärakennus on vuodelta 1902, vanhempi asuinrakennus vuodelta 1870.
12	Huhdin ja Taipaleen kulttuurimaisema	H,M	Talonpoikaiskulttuuri	Huhdin kylä on sijainnut harjua myötäilevän Huhdin maantien molemmin puolin. Kylän rakennuksia on yhä tien varrella. Taipaleen kylän vanha kylätontti on nykyisen Jaakkolan talon paikkeilla. Taipaleen kylän asutus on sijoittunut peltojen ympäröimille saarekkeille. Kylän kansakoulurakennus on 1920-luvun alusta.
13	Järvi, Huhtaa	H,R	Talonpoikaiskulttuuri	Perinteistä rakennustapaa edustava päärakennus on vuodelta 1889, pihapiiriin aitta 1800-luvulta.
14	Humppilan kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Humppilan kyläkeskuksen talot sijaitsevat kyläraitin varrella. Vanhoja päärakennuksia on Ali-Knuutilan (1800-luvun alkupuoli), Ali-Rekolan ja Rukon (1870-luku) tiloilla. Kylän länsilaita on vanhaa mäkitupalaisaluetta.

15	Venäjän kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Venäjän kartano on muodostettu 1830-luvulla neljästä Venäjän kylän rässi tilasta. Kartanon edustava, uusklassillinen päärakennus on vuodelta 1855. Hirsinen, kaksikerroksinen viljamakasiini on todennäköisesti 1700-luvun lopulta, tiilinen karjarakennus vuodelta 1893. Ympäröivä viljelymaisema edustaa Hämeen alueella poikkeuksellisen avaraa tasankomaisemaa.
16	Urpolan kartano, Venäjä	H,R,M	Kartanokulttuuri	Urpola on erotettu Venäjän kartanosta 1927. Mansardikattoinen, jugendvaiikutteinen päärakennus on rakennettu 1925 (rkm. O. P. Touru).
17	Myllynkulman kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Maisemallisesti Myllykulmantie on vaikuttava kokonaisuus, jossa peltoaukeat, metsät, jokea myötäilevä tie sekä huvila- ja maatilarakennukset vuorottelevat. Sillan vieressä on vanha myllyn koneisto sekä pato.
18	Atelje Heljä	R,M,I	Sivistyshistoria	Taiteilija ja sisustusarkkitehti Olli Vasan suunnittelema Heljä Liukko-Sundströmin galleria- ja työtila vuodelta 2005. Rakennuksen julkisivu on päällystetty Liukko-Sundströmin keramiikalla.

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 4. Humppilan maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Urpolan kartanon päärakennus kesällä 2018 (kohde nro 16, Humppila).

Vauhkon tila kesällä 2018 (kohde nro 11, Humppila).

8.5 Hämeenlinna

Hämeenlinnan maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 8 ja kuvissa 5–9.

Taulukko 8. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Hämeenlinnassa.

Hämeenlinna				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Linnanpuisto	H,M	Hallinto ja puolustus	Linnan ja kaupungin välinen puistovyöhyke on syntynyt siten, että rakentaminen oli kiellettyä linnan suoja-alueella. Kaupunkiin johtava puistokuja esiintyy ensi kerran kenraalimajuri Arbinin asemakaavassa 1777.
2	Ojoinen	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Hämeen linnan historiaan liittyvä kartanomiljöö, joka on ollut Oikeusministeriön vankeinhoito-osaston hallinnassa vuodesta 1928. Kaksikerroksinen, tiilinen vankilarakennus on vuodelta 1930.
3	Puistolankoulu	H,R	Sivistyshistoria	Hämeenlinnan kansakouluista vanhimpia: alkuun maalaiskunnan puolella sijainnut koulu on rakennettu 1883.
4	Linnanniemen asuinalue	H,R,M	Asuminen	Linnanniemi on rakentunut 1800-luvun lopulta lähtien ja muodostaa ajallisesti kerroksisen, vanhojen pihapuistojen rikastaman puutalovaltaisen kokonaisuuden.
5	Hämeen lääninhallitus, Hallituskatu 16	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Lääninhallituksen talo valmistui 1837 (intendentti Carl Ludvig Engel). Lisärakennus Birger Jaarlinkadun varrella on 1960-luvulta (ark. Jonas Cedercreutz ja Helge Railo).
6	Entinen Hämeenlinnan Suomalainen Säästöpankki	H,R,M	Liiketoiminta	Viisikerroksinen liikerakennus (1929, ark. Oiva Kallio) edustaa 1920-luvun klassismia. 1980-luvulla Sibeliuksenkadun puolelle rakennetun laajennuksen suunnitteli Arkkitehtitoimisto Nurmela-Raimoranta-Tasa 1984.
7	Keskustalo	R,M	Liiketoiminta	Asuin- ja liikehuoneisto Keskustalo valmistui Hämeenlinnan torin laidalle 1964 (ark. Mika Erno). Seitsen- ja kuusikerroksisten asuinrakennusten välissä sijaitsevat matalammat myymäläsiivet sulkevat sisäänsä avoimen kauppapihan.
8	Pohjolan talo	R,M	Liiketoiminta	Arkkitehtitoimisto Eino Tuompon v. 1961 vakuutusyhtiö Pohjolan liiketaloksi suunnitteleman rakennuksen julkisivua määrittävät siniset lasilevyypinnat ja päätyjen kiillotetut graniittilaatat.
9	Hämeen Vakuutus, Raatihuoneenkatu 19 - Sibeliuksenkatu 5	R,M	Liiketoiminta	Hämeen Vakuutus rakennutti funktionalistisen toimitalonsa 1938 (ark. Harry W. Schreck).
10	Kiinteistö Oy Kiviluoto, Raatihuoneenkatu 25	H,R,M	Liiketoiminta	Viisikerroksinen liiketalo (1962, ark. Martti ja Marjatta Jaatinen) on Hämeenlinnan keskustan viimeinen paikallarakennettu kerrostalo. Pääosin alkuperäisenä säilyneen sisustuksen on suunnitellut sisustusarkkitehti Antti Nurmesniemi.
11	Sibeliuksen syntymäkoti, Hallituskatu 11	H,R,M	Sivistyshistoria	Vuonna 1834 rakennettu puinen empirerakennus oli säveltäjä Jean Sibeliuksen lapsuudenkoti 1860-luvulla. Rakennus on toiminut museona 1960-luvulta saakka.
12	Hämeenlinnan kaupunginkirjasto, Lukiokatu 2	R,M	Sivistyshistoria	Punatiilinen kaupunginkirjasto on rakennettu 1981 (ark. Heikki Aitola). Matalahko rakennus on porrastettu rinteeseen puistoalueen reunaan.
13	Keskusseudakuntatalo, Rauhankatu 14	R,M	Kirkollishistoria	Punatiilinen Keskusseudakuntatalo on rakennettu kaupungin vanhalle pappilatontille kahdessa vaiheessa, 1951 (Olli Saijonmaa) ja 1960 (Mika Erno).

14	Rukoushuone, Kasarmikatu 18	H,R,M	Kirkollishistoria	Rukoushuoneeksi vuonna 1915 rakennettu jugendtyylinen puurakennus on Urho Åbergin suunnittelema.
15	Saaristen koulu, Lukiokatu 27 - Saaristenkatu 15	H,R,M	Sivistyshistoria	Ns. Vanha koulu (Hämeenlinnan vanhin kansakoulu) vuodelta 1881 ja lisärakennus vuodelta 1884 ovat arkkitehti C. A. Caweenin suunnittelemat.
16	Birger Jaarlin katu 24	H,R,M	Sivistyshistoria	1800-luvun keskivaiheilta olevassa puurakennuksessa toimi venäläinen kansakoulu vuosina 1899-1918. Rakennuksen pihasiipi on vuodelta 1874 ja nikkarityylinen ulkovooraus vuodelta 1890 (C. A. Caween).
17	Työvään asunto- osakeyhtiö Häme, Saaristenkatu 11 - Birger Jaarlin katu 31	H,R,M	Asuminen	Puiset asuinrakennukset on suunnitellut rakennusmestari E. K. Ansas 1907. Saaristenkadun varren tiilinen, rapattu rakennus on 1800-luvun jälkipuolelta.
18	Kaivokadun lastentalo ja Uppsalat- talo	H,R,M	Sosiaali- terveydenhuolto	ja Lastentalon vanhin osa rakennettiin kouluksi 1858. Osin Uppsalasta saaduilla lahjoitusvaroilla rakennettiin 1951 ns. Uppsala-talo (ark. O. Sahlberg), tyyppillistä jälleenrakennuskauden arkkitehtuuria.
19	Eteläkatu 3 - 13	H,R,M	Asuminen	1919–1922 rakennetut mansardikattoiset pientalot (rakennusmestarit K. B. Koskinen ja E. K. Ansas) muodostavat tyyllisesti ja kaupunkikuvallisesti eheän alueen.
20	Linja-autoasema ja Rantatori	H,R,M	Liikenne	Rantatori on muodostanut Hämeenlinnan linja-autoliikenteen keskuksen jo 1920-luvulla. Nykyinen linja-autoasema valmistui 1959 (ark. Olavi Sahlberg).
21	Vanha panimo ja Schmausserin huvila	H,R,M	Teollisuus	Tehtailija J. F. Schmausser rakennutti 1902 tiilisen, uusgoottilaisen tehdasrakennuksen olutpanimoksi (ark.tsto AB Bröderne Herrman). Schmausserin kivinen, jugend-tyylinen yksityishuvila on rakennettu 1902 (ark. C. A. Caween ja H. R. Helin).
22	Palokunnankatu 6	R,M	Asuminen	Niukkailmeistä jugendia edustava kolmikerroksinen asuin- ja liikerakennus on vuodelta 1912 (rkm. Heikki Tiitola).
23	Arvi A. Karisto Oy:n vanha kirjapaino, Raatihuoneenkatu 1	H,R,M	Teollisuus	Kariston kustannusliike rakennutti kolmikerroksisen tiilisen kirjapaino- ja sitomorakennuksen 1928 (ark. Väinö Keinänen).
24	Raatihuoneenkatu 3	H,R,M	Asuminen	Lehtori J. E. Sargrenin uusrenessanssityylinen asuintalo rakennettiin 1900 (ark. August Helenius) Rakennusta jatkettiin 1925 elokuvateatterisiivellä (ark. G.W. Nyberg).
25	Virastotalo, Raatihuoneenkatu 6	H,R,M	Liiketoiminta	Hämeenlinnan Anniskeluyhtiön rakennuttama, rikkaalla ornamenttiikalla koristeltu jugendtyylinen kivitalo vuodelta 1899 (ark.tsto Helin & Nyström). Rauhankadun puoleinen lisäsiipi on vuodelta 1959 (ark. Olavi Sahlberg).
26	Raatihuoneenkatu 8 - Rauhankatu 7	H,R,M	Liiketoiminta	Arkkitehti-professori Armas Lindgren suunnitteli tiilisen liike- ja asuinrakennuksen Rakennusosakeyhtiö Pohjalle 1912.
27	Skogsterin tavaratalo, Raatihuoneenkatu 8	H,R,M	Liiketoiminta	Kauppaneuvos A. G. Skogsterin 1906-1907 rakennuttama tavaratalo (ark.Selim A. Lindqvist). Arkkitehtuuri on yleisilmeeltään rationalistista, koristemuodot jugendia. Raatihuoneenkadun puoleinen lisäsiipi on vuodelta 1920.
28	Ns. Piparkakkutalo, Kirkkorinne 2	H,R,M	Asuminen	Kauppias A. G. Skogster rakennutti koristeellisen jugendrakennuksen perheelleen asuintaloksi 1906 (ark. Selim A. Lindqvist).

29	Raatihuoneenkatu 7 - Rauhankatu 5	H,R,M	Liiketoiminta	Hämeenlinnan seudun vanha säästöpankki rakennutti 1909–1910 kaksikerroksisen, kivisen pankkitalon (ark. Walter Thome). Vieressä on kaksikerroksinen liike- ja asuinrakennus ilmeisesti 1860-luvulta.
30	Paavonkulma, Rauhankatu 3 - Palokunnankatu 10	H,R,M	Asuminen	Hämeenlinnaan rakennettiin 1920-luvulla kunnallisia vuokrataloja helpottamaan asutuspulaa. Näistä merkittävin oli 1928–1929 rakennettu As Oy Paavonkulma Rauhankadulla (ark. Väinö Vähäkallio).
31	Hämeen Suoja, Palokunnankatu 25	H,R,M	Seurantalot	Hämeenlinnan Suojeluskunta rakennutti talonsa 1930 (ark. Ragnar Wessman). Valkea rapattu rakennus liittyy arkkitehtuuriltaan 1920-luvun klassismiin.
32	Asuin- ja liiketalo As Oy Jyrkänkulma, Palokunnankatu 14	R,M	Asuminen	Kuusikerroksinen asuin- ja liikerakennus valmistui v. 1950 (ark.tsto Matti Lampén & Märta Blomstedt). Rakennuksessa yhdistyvät funktionalismin ja jälleenrakennuskauden arkkitehtuuri-ihanteet.
33	Palokunnantalo, Palokunnankatu 18	H,R,M	Seurantalot	Hämeenlinnan VPK rakennutti oman talon 1892–1893 kaupungin osoittamalle tontille lääninarkkitehti C. A. Caweenin piirustusten mukaan.
34	Palokunnankatu 20	R,M	Liiketoiminta	Arkkitehtitoimisto Erno & Sahlbergin 1956 suunnittelema Hämeenlinnan Suomalaisen Säästöpankin talo.
35	Entinen EHO, Sibeliuksenkatu 3 - Palokunnankatu 22	R,M	Liiketoiminta	Vuosina 1939–1941 Etelä-Hämeen osuuskaupan käyttöön rakennetun funktionalistisen liikerakennuksen piirustukset on laadittu SOK:n rakennusosastolla arkkitehti Valde Aulangon johdolla.
36	Postitalo, Palokunnankatu 13 - 15	R,M	Liiketoiminta	Arkkitehtitoimisto Blomstedt-Lampén suunnitteli 1952 Hämeenlinnan postin liike- ja asuinrakennuksen.
37	Wetterhoffin kotiteollisuusopisto, Palokunnankatu	H,R,M	Sivistyshistoria	Fredrika Wetterhoffin tyttökoulu siirtyi silloisen Panimokadun varteen rantatontille 1893. Koulun vanhin tiilirakenteinen osa (Fredrika-talo) oli asuinrakennus ilmeisesti jo 1860-luvulta. Kadun kulman viisikerroksinen tiilirakennus (Torni) on vuodelta 1937 (ark. Harry W. Schrek). Torin puoleinen asuntolasiipi Arjanlinna on vuodelta 1933 (rkm. Vihtori Lonka), lisäksi (Maijala) on vuodelta 1960 (ark. Mika Erno). Paasikiventien suuntainen rakennus on vuodelta 1991 (ark. Esko Kahri).
38	Vanajanrannan tornitalot (Aurinkokatu)	R,M	Asuminen	2010-luvulla valmistunut, neljästä kerrostalotontista koostuva kokonaisuus Vanajaveden rannassa (Eriksson Arkkitehdit Oy 1999–2004). Kullakin tontilla on 4- ja 7-kerroksiset asuinrakennukset sekä piharakennuksia.
39	Maakunta-arkisto, Aittatie 2	R,M	Sivistyshistoria	Hämeenlinnan maakunta-arkiston rakennus valmistui Viipurintien varteen 2009 (Mikko Heikkinen, Markku Komonen ja Markku Puumala /Arkkitehtuurisuunnittelu Heikkinen-Komonen Oy). Betonijulkisivun graafisten kuvioiden suunnittelusta on vastannut Aimonomia Oy / Aimo Katajamäki.
40	Cajanderinkadun - Hämeentien alue, Matkustajakoti Vanaja	H,R,M	Asuminen	Paavo Cajanderin kadun länsipuolinen yhtenäinen 1940–50-lukujen kerrostalokortteli muodostaa kaupunkikuvallisesti arvokkaan kokonaisuuden. Matkustajakoti Vanajan klassistinen liike- ja asuinrakennus on rakennettu 1928 (ark. Arvo Hänninen).

41	Varikonniemi	H,M	Hallinto ja puolustus	Varikonniemen kulttuurihistoriallinen arvo perustuu moniin kerroksiin: strategisesti merkittävään sijaintiin linnua vastapäätä, rautakautisiin asuinpaikkoihin, Hämeenlinnan Höyrysaahan aikaisiin tiilirakennuksiin 1900-luvun alkupuolelta sekä käyttöhistoriaan Puolustusvoimien varikkona.
42	Vanha hautausmaa, VIII kaupunginosa	H,R,M	Kirkollishistoria	Vanha hautausmaa perustettiin 1770-luvulla, ja se jäi puistoksi 1873. Hautausmaalla sijaitsee empiretyylinen Nordenswan-suvun hautakappeli ja reunalla on ortodoksinen kirkko (ark. Mika Erno 1962).
43	Myllymäki, kaupunginosa	VII H,R,M	Asuminen	Myllymäen nykyinen rakennuskanta on vanhimmilta osin 1800-luvun loppupuolelta, pääosin 1900-luvun alkupuolelta. Myllymäki on yhä ajallisesti kerroksellinen, moni-ilmeinen kaupunginosa, jossa sijaitsevat mm. Myllymäen kansakoulun rakennukset (1912-14, V. F. Alanen, kivinen osa 1949-50 O. Sahlberg), Toivontie 1-3:n kaksikerroksiset hirsirakenteiset kerrostalot (1945, H. W. Schreck) ja entinen kunnalliskodin rakennus 1900-luvun alusta (W. A. Tötterström).
44	Kauriala, kaupunginosa	VIII H,R,M	Asuminen	Kaurialan kaupunginosa rakennettiin suunnitelmallisesti pääosin sodan jälkeen. Säteittäinen kaavaratkaisu on ainoa laatuaan Hämeenlinnassa. Parolantien varsi on Hämeenlinnan laajimpia yhtenäiseen suunnitteluun perustuvia 1940-60-luvun asuntoalueita. Kaurialassa on säilynyt myös 1900-luvun alkupuolen rakennuskantaa, kuten alakansakouluseminaarin rakennus on (1930), yksityisen tyttökoulun rakennus (1927) ja ns. Alasen kaupunginosan rakennukset (1900-luvun alku). Kaurialan urheilukenttä on vihitty käyttöön 1939. Kaurialan alueen länsilaidalla on laajahko yhtenäisenä säilynyt jälleenrakennuskauden omakotialue.
45	Poltinahon alue, IX kaupunginosa	IX H,R,M	Hallinto ja puolustus	Entinen kasarmialue (rakennuskantaa 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta) on kehittynyt 2000-luvulla uudenaikaiseksi asuinalueeksi. Alueen yleisen arkkitehtuurikilpailun 2005 voittivat Selina Anttinen ja Vesa Oiva ehdotuksellaan "Kruunu". Hämeenlinnan pääpoliisiasema Miekkalinnassa valmistui 2013 (ark.tsto Tuomo Siitonen, pääsuunnittelijana Esko Valkama).
46	Paukkulan omakotialue	R,M	Asuminen	Paukkulan asemakaava ja talotyyppit suunniteltiin Hämeenlinnan kaupungin arkkitehtiosastolla Olavi Sahlbergin johdolla. Tallimestarintien puoli valmistui 1951 ja Ratsumiehentien puoli 1956. Alue on säilyttänyt erittäin hyvin yhtenäisen asunsa.
47	Poltinahon vesitorni ja poliisikoiralaitos	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Poltinahon punatiilinen vesitorni poistettiin käytöstä 2014. Vesitornin vieressä mäellä sijaitsevat poliisikoiralaitoksen rakennukset. Vanhimmat, puiset rakennukset ovat 1920-luvulta. Muu rakennuskanta on 1970- ja 1980-lukujen taitteesta.
48	Ahveniston ortodoksinen kirkko, IX kaupunginosa	H,R	Kirkollishistoria	Ahveniston sotilashautausmaalle rakennettiin jo 1840-luvulla pieni kirkko. Nykyinen, vaatimaton länsitornillinen puukirkko on vihitty käyttöön 1894.

49	Ahveniston parantola, kaupunginosa	H,R,M IX	Sosiaali-terveydenhuolto	ja	Ahveniston keuhkotautiparantolan funktionalistinen sairaalarakennus on valmistunut 1938 (ark. Jussi Paatela). Alueella on myös yllääkäarin asuintaloksi suunniteltu funktionalistinen rakennus (Jussi Paatela 1938) ja entinen lääkäreiden asuinrakennus samalta ajalta.
50	Ahveniston moottorirata	H	Matkailu ja vapaa-aika		Ahveniston moottorirata on rakennettu 1966-1967, se on maan vanhin edelleen toiminnassa oleva moottorirata.
51	Asevelikylä, kaupunginosa	IX R,M	Asuminen		Pääasiassa 1940-luvulla rakentunut Ahveniston Asevelikylä muodostaa nykyisin yhtenäisen ja viihtyisän asuinalueen. Alueella on myös 1960-luvun tyyppitaloja.
52	Linnunradan omakotialue kanakoulu	R,M ja	Asuminen		Linnunradan asemakaava on vuodelta 1951, rakennukset ovat Puutalo Oy:n tyyppitaloja 1950-luvun puolivälistä. Entinen Sipikarjanhoitokoulu, ns. kanakoulu on rakennettu 1929.
53	Kankaantaustan koulu	H,R,M	Sivistyshistoria		Kankaantaustan koulutalo rakennettiin 1894. Erillinen alakansakoulu valmistui 1938 (piir. 1930 HKA).
54	Ansiomäentien tyyppitalot	R,M	Asuminen		Ansiomäentien yksikerroksiset, loivaharjaiset asuinrakennukset ovat Puutalo Oy:n tyyppitaloja ("Reinontalo") 1960-luvun alusta.
55	Hattelmalan kylämaisema ja Hattelmalan harju	H,R,M ja	Talonpoikauskulttuuri		Historiallisesta kyläryhmästä ovat jäljellä Klemolan ja Lassilan talot. Lassilan päärakennus on vuodelta 1926, uudistettu 1934 (ark. Arne Sarvela). Hattelmalan harju on tullut tunnetuksi näköalapaikkana taitelijoiden tuotannon kautta. Suvikkaan päärakennus on siirretty Luolajan kylästä 1860-luvulla, uudistettu 1930-luvulla. Suvikkaaseen kuulunut punainen sivurakennus ja kivinavetta on 1930-luvulla erotettu omaksi tilakseen, Saniaksi.
56	Rekolan kappalaisen pappila	H,R,M	Kirkollishistoria		Vanajan seurakunnan kappalaisen pappila on sijainnut tällä paikalla 1600-luvun puolivälistä lähtien. Nykyinen päärakennus pystytettiin 1886.
57	Luolajan kylä ja kulttuurimaisema	ja H,R,M	Talonpoikauskulttuuri		Luolajan vanhassa kyläkeskuksessa on jakotoimitusten jälkeen säilynyt Laurilan, Alaspään ja Seppälän rakennusryhmät 1800- ja 1900-lukujen taitteesta. Seuratalo on vuodelta 1931. Luolajan koulun ensimmäinen rakennus valmistui 1924, kivinen koulurakennus 1952 (ark. Jaakko Ilveskoski). 1850-luvulla Luolajan kylän lävitse tehtiin Rehbinderin oikaisuna tunnettu Härkätien uusi suunta.
58	Vuorentaan hautausmaa	R,M	Kirkollishistoria		Vuorentaan hautausmaa on perustettu 1971. Uusin osa, Tuokkolan alue, otettiin käyttöön 1995. Vuonna 1971 rakennetun siunauskappelin ovat suunnitelleet Eija ja Olli Saijonmaa, 2013 valmistuneen krematorion laajennuksen Ajan Arkkitehdit Oy.
59	Vuorentaan kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri		Vuorentaan kylän kiinteä asutus lienee syntynyt keskiajalla. Hämeen Härkätie kulkee kylän läpi. Jakotoimitusten tuloksena kiinteä kyläasutus on hajonnut 1800-luvun lopulta alkaen. Vuorentaan kulttuurimaisemalle ovat ominaisia avarat peltonäkymät, joita elävöittävät koivukujien reunustamat tiet. Perinteistä rakennuskantaa 1700-luvun lopulta 1900-luvun alkuvuosikymmeneen on säilynyt Mikkolan, Rääpiälä, Nukarin, Tiirinkosken ja Ässälan tiloilla.

60	Hämeen Härkätie	H	Liikenne	Hämeen Härkätie muodosti keskiajalla keskeisen pyhiinvaelluspolun Turun ja Hattulan välillä sekä yhdyntien Turun ja Hämeen linnojen välillä. Hämeenlinnassa Härkätieellä on kaksi linjausta, jotka yhtyvät Rengon kirkonkylässä. Rengossa Hämeen Härkätie on säilyttänyt perinteisen linjauksensa varsin hyvin.
61	Kirstulan kartano ja Hatunniemen huvila-alue	H,R,M	Kartanokulttuuri	Kirstulan puinen päärakennus on ilmeisesti vanhimmilta osin vuodelta 1817. Vanhaksi päärakennukseksi nimetty pitkä siipirakennus lienee 1700-luvun lopulta, tilanhoitajan asuinrakennus 1870-luvulta. Talouspihan puolella on entinen meijeri, tiiliset talli ja viljamakasiini 1920-luvulta sekä 1800-luvulla rakennettu pakari- ja työväenasuinrakennus. Kartanoalueeseen liittyy Hatunniemen vanha huvila-alue, jossa on säilynyt puolisen tusinaa 1900-luvun alkupuolen huviloista.
62	Karlbergin omakotialue rautatiesilta ja	H,R,M	Asuminen	Aulangontien varrella on pieni, yhtenäinen omakotialue. Vuonna 1946 alueelle kaavoitettiin 28 omakotitonttia. Asuinrakennukset ovat Olavi Sahbergin, Mika Ernon, Reino Salmisen ja Heikki Aitolan suunnittelema. Kokonaisuuteen liittyy Vanajavirran ylittävä teräsrakenteinen rautatiesilta vuodelta 1924. Kun toinen raidepari valmistui 1960, tänne siirrettiin Savonlinnasta Kyrönsalmen siltana toiminut kaarisilta.
63	Aulanko	H,R,M,I	Matkailu ja vapaa-aika	Aulanko on yksi maamme tunnetuimmista matkailukohteista. Eversti Hugo Standertskjöld osti 1883 Karlbergin tilan Vanajaveden rannalta ja rakennutti siitä komean kartanomiljöön rakennuksineen ja laajoine puistoineen. Hämeenlinnan kaupunki osti Aulangon 1926 ja siitä kehitettiin vireä matkailukeskus. Kaupunki myi 1936 Aulangon Suomen Matkailijayhdistykselle. Vuonna 1938 valmistui aikakautensa huomattavimpiin funktionalismin edustajiin lukeutuva hotellirakennus (ark. Märta Blomstedt ja Matti Lampén). Eversti Standertskjöldin luoma Aulangon puisto on maamme merkittävimpiä puistotaiteen edustajia.
64	Sairionranta	R,M	Asuminen	Sairionrannan yhtenäinen asuinalue on syntynyt 2000-luvun alkupuolella entisen Metsäliiton ja turkistehtaan teollisuusalueelle. Pienkerrostaloissa, rivitaloissa ja villoissa on käytetty paljon tehdashistoriasta muistuttavaa punatiiltä. Rakennukset on terassoitu Vanajaveden rannasta nousevaan rinteeseen.
65	Asemantaka, kaupunginosa	XV H,R,M	Asuminen	Asemantaan rakennuskanta on ikärakenteeltaan vaihtelevaa. Joukossa on monia 1900-luvun alun asuinrakennuksia, mutta uudisrakentamista on ollut 2000-luvulle saakka. Rautatien varressa on säilynyt monia vanhoja taloja. Vehmaat pihapuutarhat ja rinnemaasto antavat alueelle tunnistettavan ilmeen.
66	Sairion päiväkot	H,R,M	Sosiaali-terveydenhuolto ja	Entinen Sairion keuhkotautiparantolan rakennus, joka on rakennusmestari E. A. Talpon 1930 suunnittelema.
67	Meijerikoulu	H,R,M	Sivistyshistoria	Meijerikoulu muodostaa laitosarkkitehtuuria 1950-luvulta 1980-luvulle edustavan kokonaisuuden. Vanhin meijerikoulurakennus ja asuinrakennukset ovat vuodelta 1953 (ark. Jermu ja Marjatta Laosmaa).

68	Hättilä, kaupunginosa	XV	H,R,M	Asuminen	Hättilän nykyinen kaupunkirakenne perustuu 1937 vahvistettuun kaavaan, jossa kadut jakavat alueen suorakaiteen muotoisiksi kortteleiksi ja isoiksi puutarhatonteiksi. Hättilä on edelleen pääosin pientalovaltainen alue, jolla eri aikakausien rakennuskanta on erotettavissa. Hättilässä 1950-luvun rakentamista edustavat Hämeenlinnan Säästöpankin Hättilän konttori (1955) ja viereinen Hättilän torni (1957), Tuomelan koulun (1956) ja Hättilän yhteiskoulun (1955) rakennukset sekä Hättilän kirkko ja seurakuntatalo (1956). Kirkon vieressä sijaitseva lestadiolaisten rukoushuone on valmistunut 1969.
69	Idänpää, kaupunginosa	XVI	H,R,M	Asuminen	Alueen vanhasta rakennuskannasta on säilynyt mm. Heikkilän tiilinen viljamakasiini Pajamäentie 5:ssä sekä lukuisat pienet työläismökkit mm. Torpantien varrella 1910-20-luvulta, Idänpään työväentalo Torppa (1905) sekä jugendtyylinen asuinrakennus Viipurintie 49:ssä. Anttilankadun varrella on kaksi vanhaa pihapiiriä, ent. hopeaseppä Kajanderin talo ja ent. muurari Hakalan talo. Viipurintien ja Torpantien kulmassa on entinen Etelä-Hämeen osuuskauppa, nykyinen Motari. Myös Patterihaan kadulla on säilynyt ehjä pienten puutalojen rivi piharakennuksineen.
70	Ortelan koulu		R,M	Sivistyshistoria	Koulupihan vanhin osa on koulun perustamisen ajalta vuodelta 1908, kivinen lisäosa suunniteltu 1933 (ark. Toivo Salervo). Pihan toinen koulurakennus on tehty 1924 (Hilpi Kummila). Hyvin säilynyt koulutontti uudistuneen kaupunkirakenteen keskellä.
71	Hämeenlinnan paloasema		R,M	Hallinto ja puolustus	Hämeenlinnan 1980-luvun puolivälissä valmistuneen paloasemarakennuksen ovat suunnitelleet Matti K. Mäkinen ja Kaarina Löfström / Yhteissuunnittelu Oy 1982.
72	Ylinen Viipurintie		H	Liikenne	Hämeen merkittävimpiä keskiaikaisperäisiä yleisiä teitä, yhdisti aikanaan kaksi Suomen tärkeää strategista ja hallinnollista keskusta — Hämeen ja Viipurin linnat. Se oli samalla myös toinen Turku ja Viipuria yhdistävistä maanteistä. Tie johti Hämeenlinnasta sen nykyisten pitäjien Hauhon, Tuuloksen ja Lammin kautta Hollolaan ja edelleen Lappeenrannan kautta Viipuriin.
73	Ruununmylly ja Ruununmyllyn koulu		H,R,M	Kartanokulttuuri	Kaksikerroksisen tiilisen jauhomyllyn rakennutti Katisten kartanon omistaja, kauppaneuvos J. F. Lönnholtz 1867. Ruununmyllyn vanhin koulurakennus on vuodelta 1907 (Yrjö Sadeniemen tyyppiirustukset), kivikoulu vuodelta 1952 (ark. Jaakko Ilveskoski). Uudet koulurakennukset on rakennettu 1990 (Arkkitehtuuritoimisto Rantanen & Janhunen Ky), Ruununmyllyn päiväkotia 1999 (Hämeenlinnan kaupungin arkkitehtitoimisto). Koulupihan vieressä on Äijälän talon vanha pihapiiri.
74	Hämeenlinnan asuntomessualueet: Harvoilanmäki ja Loimalahti		R,M	Asuminen	Loimalahden messualue oli yksi kesän 1975 neljästä asuntomessualueesta. Vaihtelevaan metsämaastoon rakennettiin 15 omakotitaloa ja 115 rivitaloasuntoa 13 ha:n alueelle. Vuoden 2007 Harvoilanmäen messualueelle tuli yhteensä 54 esittelytaloa, joissa on yhteensä 112 asuntoa. Talot rajaavat katuja ja muodostavat modernin raittikylän, jossa rakennusten väriyys, julkisivumateriaalit ja sijoittelu vaihtelevat kokonaisuuden pysyessä silti yhtenäisenä.

75	Kankaisten kylä	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kankaisten kylä muodostui Vanhan Viipurintien varteen kahdesta rusthollista, Parkusta ja Heikkilästä. Parkku on vanhalla kylätontilla sijaitseva Kankaisten kylän kantatalo, jonka rakennuskanta periytyy vuoden 1884 palon jälkeiseltä ajalta. Heikkilän talo on siirretty edemmäs vanhalta kylätontilta. Päärakennus on 1890-luvulta, karjarakennus samalta ajalta.
76	Rotkola, Idänpää	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Rotkolan talo toimi Hauhon ja Vanajan välisenä kestkievarina 1900-luvun alusta vuoteen 1925. Talon editse kulkee vielä kappale vanhaa Viipurintietä. Päärakennus on 1800-luvun loppupuolelta.
77	Riemula ja Pokri, Mäskälä	H,R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Riemulan vuosisadan vaihteessa rakennettu hirsinen huvila toimi Vanajan pappilana 1926-55. Uusi asuinrakennus on vuodelta 1955 (Mika Erno). Pokrin hirsinen jugendtyylinen huvilarakennus ja viereinen pienempi asuinrakennus ovat noin vuodelta 1916.
78	Kantolan teollisuusalue ja Kuusitien asuntoalue	H,R,M	Teollisuus	Kantolanniemi otettiin teollisuuskäyttöön sotien jälkeen. Ensimmäiset teollisuusrakennukset ovat 1940-luvun lopulta, jolloin rakennettiin myös Kuusitien yhtenäinen tyyppitalojen kokonaisuus. Alue täydentyi 1950-1960-luvulla kahdella kerrostalolla. Osuustukkukauppojen teollisuus rakensi 1950-60 -luvulla Kantolanniemeä lisää, mm. korkea OTK:n Hämeenlinnan mylly ja rehutehdas, Kantolan keksitehdas ja valkea, tornimainen viljasiilo.
79	Fortumin, entinen Imatran Voima Oy:n asuntoalue	H,R,M	Teollisuus	1930-luvulla rakennetun höyryvoima-aseman ja Vanajan kirkon välissä on yksitoista yhtenäisesti rakennettua työsuhteasuintaloa. Suunnitelmat laati Harri Vainio 1937. Voimalaitoksen länsipuolella on arkkitehti Aarne Ervin suunnittelema rivitaloalue laajennusvaiheen ajoilta: kaksi kolmen yksikön ketjutaloa, lämpökeskus ja sauna.
80	Vanha-Pappila ja Kirkonkulman koulu, Käikälä	H,R,M	Kirkollishistoria	Vanajan kirkkoherranpappila on ilmeisesti sijainnut tällä paikalla jo varhaiskeskiajalla. Pappilan nykyinen päärakennus rakennettiin 1828-32. Kirkonkulman 1955 valmistunut entinen kansakoulu on peilikuva Miemalaan edellisenä vuonna rakennetusta koulusta (ark. Tauno Salo ja Georg Jägerroos).
81	Sisu-Auton alue	H,R	Teollisuus	Yhteissisu OY:n autotehdas perustettiin vuonna 1943. Ensimmäisenä valmistui 1945 kokoonpanohalli. Teollisuus- ja asuntoalueen suunnittelusta vastasi Alvar Aallon arkkitehtitoimisto.
82	Pitkäniemen huvilat, Katumajärvi	H,R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Pitkäniemellä on kaksi vanhaa huvilaa, Koivisto ja Hongisto. Koivisto on ilmeisesti 1870-luvulta ja vaaleanpunainen huvila Hongisto 1880-luvulta.
83	Virvelinrannan resurssikeskus	R,M	Sosiaali- ja terveydenhuolto	Vuonna 2010 valmistuneen Virvelinrannan resurssikeskuksen kokonaisuuden on suunnitellut arkkitehtitoimisto A-Konsultit Helsingistä vuonna 2008. Kokonaisuuteen kuuluvat kaksikerroksinen päivätoimintakeskus, kolmekerroksinen rivitalo ja yksikerroksiset atriumtalo ja paritalo. Entinen Hämeenlinnan kaupunginpuutarhurin virka-asunto 1800-luvun loppupuolelta on sijoitettu osaksi kokonaisuutta.

84	Hattelmalan entinen sairaala-alue	H,R,M	Sosiaali-terveydenhuolto	ja Hämeen entisen piirimieliairaalan monipuolinen ja hyvin säilynyt rakennuskanta on 1930-1950-luvuilta. Alueella sijainneita 1800- ja 1900-lukujen vaihteen asuinrakennuksia uusittiin myös sairaalan käyttöön. Alue on nykyisin Hämeen ammattikorkeakoulun kampuksena.
85	Perttulan oppilaitos ja Miemalan Alikylä	H,R,M	Sivistyshistoria	Perttulan ent. erityisammattikoulu sijaitsee Hattelmalan harjulla entisen Perttulan ratsutilan mailla. Rakennusryhmään kuuluu C.A. Edelfeltin suunnitteleman maaherra Rehbinderin huvilan ja siihen kuuluvien talousrakennusten lisäksi entisen tylsämielisten lasten kasvatus- ja opetuslaitoksen rakennuksia. Kartanon 1860-luvulla huvilaksi rakennettua päärakennusta ympäröi samanikäinen puisto. Valtaosa Perttulan puisesta rakennuskannasta on 1890- ja 1910-luvulta. Miemalan Alikylän Juppalan 1900-luvun alkupuolen ja Tiirikkalan 1800-luvulta periytyvät rakennukset muodostavat puuston suojaaman kokonaisuuden avaran peltoaukean keskellä.
86	Miemalan koulu	R,M	Sivistyshistoria	Miemalan kansakoulu aloitti toimintansa jo 1902. Nykyinen kivinen koulu rakennettiin 1954 (arkkitehdit Tauno Salo ja Georg Jägerroos). Pieni asuinkerrostalo koulupihassa on samalta ajalta.
87	Vanajan avovankila, Yläne	H,R,M	Sosiaali-terveydenhuolto	ja Ylänteen tilalla toiminut työkoti muodostettiin 1924 valtion laitokseksi ja 1947 sen nimeksi tuli Perttulan koulukoti. 1950-luvulla rakennettiin kaksikerroksinen asuntola ja koulu, ns. Hovi (ark. Sylvi Erno). Ylänteen vanhimpia rakennuksia on ilmeisesti 1900-luvun alussa rakennettu Harjula. Jugendtyylinen Metsola siirrettiin nykyiselle paikalleen 1919. Karjakeskus on rakennettu laitoksen perustamisen aikoihin tiilestä. 1960-luvulla rakennettiin neljä rivitaloa. Alue on avovankilana.
88	Katiskosken myllymaisema	H,M	Talonpoikauskulttuuri	Alajärvestä Iso-Munakkaan johtavan puron koskessa on ollut mylly ainakin vuodesta 1587. Myllytuvan ympäristö on 1930-luvulta.
89	Klemola, Järviöinen	H,R	Talonpoikauskulttuuri	Klemolan talon paikalla säilynyt hirsirunkoinen, pitkänurkkainen rakennus on ollut mahdollisesti kuninkaan ratsutila. Rakennus on ilmeisesti 1700-luvulta, mutta sitä on muodistettu 1800-luvun loppupuolella. Rakennuksen ympärillä on puutarhaa kiertävä kiviväliä.
90	Kuittilan kylämiljö, Renko	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kuittilan vanhan kyläkeskuksen talot Eskola, Latvala ja Ali-Paavola sijaitsevat tiiviinä rivinä Härkätien varrella. Kylän vanhaa rakennuskantaa ovat myös Yli-Paavolan päärakennus ja Lemolan kivinavetta. Kyläkeskuksen ulkopuolella on vanha mäkitupalaisalue, jonka rakennukset ovat 1800-luvulta ja 1900-luvun alusta.

91	Rengon ympäristö	kirkon	H,R,M,I	Kirkollishistoria	Rengon kirkko 1500-luvun alusta, entinen lainajvästön makasiini ja vanha harjuasutus kirkon luoteispuolella muodostavat kauniin, vesien rajaaman kokonaisuuden. Kirkon luoteispuolella on maanviljelijä, liikemies Johan Sajaniemen 1890-luvulla rakentama tilan päärakennus. Harjanteella on säilynyt lähinnä 1920-luvulla rakennettuja itsellisten asuinrakennuksia. Alueen aiempaan myllytoimintaan liittynyt asuinrakennus 1900-luvun alusta.
92	Rengon kappeli		R,M	Kirkollishistoria	Vuonna 1933 perustettu Rengon uusi hautausmaa sijaitsee Muurilan taajaman pohjoisreunalla. Kappeli on arkkitehti Erkki Kartanon suunnittelema ja vihitty vuonna 1960.
93	Rengon kirkkoherranpappila, Uusikylä		H,R,M	Kirkollishistoria	Kirkkoherranpappilan päärakennus on rungoltaan 1700-luvulta, rakennuksen nykyasu 1900-luvun alkupuolelta. Renkitupa on 1800-luvulta.
94	Uusikylän kulttuurimaisema, Renko		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Uusikylän asutus lienee syntynyt 1400-luvun kuluessa. Kylän talot Anttila, Eerola, Finne ja Kokkinen muodostavat Hämeessä ennen hyvin tyypillisen, nauhamaisesti tien varteen sijoittuvan ryhmäkylän. Pihoja rajaavat talousrakennukset muodostavat raittia reunustavien päärakennusten kanssa yhtenäisen kokonaisuuden.
95	Renkajoen kulttuurimaisema, Renko		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Rengon kirkonkylästä kaakkoon alkaa laaja yhtenäinen viljely- ja asutusmaisema, joka seuraa Renkajokea ja vanhaa maantietä. Perinteistä rakennuskantaa on monilla Oinaalan tiloilla. Nevilän Myllylammin ympäristö on vanhan myllykulttuurin leimaamaa.
96	Nummenkylän koulu, Renko		H,R,M	Sivistyshistoria	Nummenkylän kansakoulu on perustettu vuonna 1905. Ympäriällä on säilynyt vanhaa pientaloasutusta.
97	Sotkalammin tanssilava, Nummenkylä, Renko		R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Sotkalammin tanssilava Sotkanlinna (ark. Heikki Aitola) on rakennettu suurelta osin talkootyönä vuonna 1964 ja laajennettu 1970.
98	Ahoisten kylä ja kulttuurimaisema, Renko		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Ahoisten kylä lienee saanut pysyvän asutuksensa myöhäiskeskiajalla. Kylän asutus seuraa mutkittelevaa maantietä. Parhaiten säilyneitä ovat Lemolan ja Talpilan tilojen rakennusryhmät. Ahoisten maamiesseurantalo on vuodelta 1922 ja Tuomenojan koulu vuodelta 1895.
99	Ranni, Renko	Ahoinen,	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Ranni edustaa isossajaossa syntynyttä 1700-luvun uudistaloasutusta. Tilalla on säilynyt luhti sekä kaksi poikkeuksellisen vanhaa aittaa (vanhempi vuodelta 1796).
100	Kaloisten Kaartjoen kulttuurimaisema, Renko	kylä ja	H,M	Talonpoikauskulttuuri	Mutkitteleva Kaartjoki liittää Kaloisten kylän ja Ahoisten kylän maisemat. Kaartjoen myllyperinteestä kertoo yhä joen varrella sijaitseva Pyntiön mylly. Perinteistä rakennuskantaa kylässä edustaa mm. Jokiniemen asumaton pihapiiri.

101	Keikkalan ja Sittalan kylien kulttuurimaisema, Kalvola	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	littalasta Kuurilaan johtavan ikivanhan maantien varsilla on kulttuurihistoriallisesti merkittävää rakennuskantaa ja kaunista puustoa. Vanhaa rakennuskantaa pääosin 1800-luvulta on säilynyt Keikkalan tiloilla mm. Leipälässä, Tarkolassa ja Vinnilässä. Sittalan vanha kylätontti on sijainnut maantien ja rannan välissä. Maantien varrella on säilynyt monia 1900-luvun asuinrakennuksia ja Hommosenkärjessä vanhoja huviloita.
102	Kalvolan keskiaikainen kivisakaristo, Keikkala	H,R,M	Kirkollishistoria	Harmaakivinen sakaristo on rakennettu ilmeisesti keskiajan lopulla, 1500-luvun alkupuolella. Sakariston pohjoispäädyssä on tiilistä, hämäläistyyppistä koristelua. Ympärillä on vanha hautausmaa, joka vanhoine puineen muodostaa puistomaisen saarekkeen peltomaisemassa.
103	Kalvolan kirkko, Keikkala	H,R,M	Kirkollishistoria	Kalvolan kirkko rakennettiin vuosina 1919-1921 (ark. Ilmari Launis). Kirkon ulkoseinät ovat harkotettua Kalvolan graniittia.
104	Kalvolan pitäjänmakasiini, Keikkala	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Hirsinen pitäjänmakasiini on rakennettu 1857. Makasiinissa on toiminut vuodesta 1968 kotiseutumuseo.
105	Kalvolan kirkkoherranpappila, Keikkala	H,R,M	Kirkollishistoria	Kalvolan kirkkoherranpappila on rakennettu 1903. Pihapiiriin kuuluvat mm. vanha hirsipintainen väentupa 1800-luvulta, tiilinen navetta vuodelta 1879 ja hirsinen makasiini.
106	Kyhkyenen, Orjanhirsi, Kalvola	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Kyhkyenen vanhan sotilasvirkatalon kaksi paritupatyyppistä asuinrakennusta, aitat ja talli muodostavat eheän kokonaisuuden, jossa rakennusten keskelle jää suljettu piha. Rakennukset ovat vanhimmilta osin 1700-luvulta.
107	Sauvolan koulut, Kalvola	H,R,M	Sivistyshistoria	Sauvolan kansakoulurakennuksen vanhin osa on vuodelta 1872. 1950-luvun alussa viereen rakennettiin kivinen koulurakennus. Koulun kylkeen valmistui 2000-luvulla littala-hallina tunnettu laajennusosa ja samalle tontille 2013 littalan päiväkotit.
108	Könnölänmäki, Orjanhirsi, Kalvola	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Alueella on säilynyt monipuolista rakennuskantaa 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta ja 1900-luvun alkupuoliskolta, mm. työväenasunnnot, Hutin tilan päärakennus, Ervin suunnittelemat asuinrakennukset ja nuorisotasuntola sekä Kyhkysenniemen huvilat (Kotaranta ja Kausti).
109	littalan lasitehtaan ympäristö	H,R,M	Teollisuus	littalan lasitehdas on perustettu vuonna 1881. Kaksi punaiseksi maalattua työväen asuinrakennusta ovat tehtaan varhaisajoilta. Tiilinen, valkeaksi rapattu konttorirakennus ja muottiverstas ovat näitä uudempia. Orvon tilan kiviavetta (1909) on sisustettu lasimuseoksi vuonna 1971 (ark. J. Kivikoski). Tilan päärakennus on 1800-luvulta, nykyasu 1900-luvun alusta. Lasitehtaaseen liittyvät myös littalantien varressa sijaitsevat 'Aalto-talot'.
110	Kalvolan entinen kunnantalo	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Entinen Kalvolan kunnantalo on rakennettu 1910 littalan lasitehtaan johtajan asunnoksi (ark. Lars Sonck). Jugendtyylinen kivirakennus on muutettu 2010-luvulla kuuden asunnon pienkerrostaloksi.

111	littalan ympäristö	pysäkin	H,R,M	Liikenne	Rautatie Hämeenlinnasta Tampereelle rakennettiin vuonna 1876 ja littalaan perustettiin pysäkki 1880. Asemarakennus on purettu, mutta jäljellä on kaksoisvahtitupa vuodelta 1895 pihapiireineen. Radan varressa on vanha tiilinen makasiini. Uusinta kerrostumaa littalan pysäkin ympäristössä edustaa vuonna 2018 valmistunut pysäkkikatos, jonka teräselementteihin on muotoiltu naivistinen taideteos.
112	Vastamäen pientaloalue, Kalvola		H,R,M	Asuminen	Kaavoittamattomalle maalle 1800-luvun loppupuolelta alkaen rakentunut pientaloalue. Suurin osa nykyisestä rakennuskannasta on 1900-luvun alkupuoliskolta. Paikoitellen muodostuu yhtenäisiä eri vuosikymmenten kadunvarsinäkymiä.
113	Numminmäen omakotiasutus, Kalvola		R,M	Asuminen	Melko yhtenäinen jälleenrakennuskauten omakotialue.
114	Jaakkola, Kalvola	Heinu,	H,R,M	Kartanokulttuuri	Vanhan ratsutilan klassisistinen päärakennus on vuodelta 1927 (rkm. Heikki Tiitola), pihapiirin yksikerroksinen asuinrakennus ja tien varren hirsinen viljamakasiini 1800-luvun alkupuolelta.
115	Rauhalhti, Kalvola	Heinu,	H,R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Uusrenessanssityylinen päärakennus vuodelta 1886, rakennusryhmässä myös kaksi samanikäistä asuinrakennusta ja kaksi aittaa. Läheinen Heinun kansakoulu on vuodelta 1911.
116	Kankaisten kartano ja kulttuurimaisema, Kalvola		H,R,M	Kartanokulttuuri	Kankaisten kartano on muodostettu 1590-luvulla. Kaksikerroksinen, hirsinen päärakennus on vuodelta 1851. Nykyinen ulkoasu on klassisistinen.
117	Kutilan kulttuurimaisema, Kalvola		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kutilan kylä oli keskiajan lopulla suurin Kalvolan kylistä. Kylän rakennuskantaa on mm. Alikartanon päärakennus (1930), Kutilan työväentalo (1900-l. alku) sekä Kutilan 1916 perustetun kansakoulun rakennukset.
118	Saviniemi, Kalvola		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Aumakattoinen, pitkä päärakennus on vuodelta 1863. Pihapiiriin kuuluu lisäksi vanha pakari sekä kivinavetta vuodelta 1883.
119	Taljalan kylä, Kalvola		H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Taljalan kylä on Kalvolan vanhimpia. Yhtenäinen, melko tiivis kylämiljö kapeine kujineen sijaitsee Äimäjärven luoteispäässä. Puron varressa on perinteinen myllypaikka. Perinteistä rakennuskantaa edustaa Rantalan eli Ranta-Seppälän rakennusryhmä, jossa vanha pirttirakennus on 1700-luvulta. Taljalan kansakoulu on vuodelta 1895, kyläasutuksen ulkopuolella on vanha työväentalo. Tiiviyttä kylään tuovat maattomien asuinalueet pienimittakaavaisin rakennuksin Rauhalantiellä ja Koskitiellä.
120	Niemen kartano ja kulttuurimaisema, Kalvola		H,R,M	Kartanokulttuuri	Niemen kartano on muodostettu 1500-luvun lopulla ja siirretty nykyiselle paikalleen 1820-luvulla. Empiretyylinen päärakennus on arkkitehtonisesti korkeatasoinen. Pihapiirissä sijaitseva puinen konttorirakennus on 1700- ja 1800-lukujen vaihteesta. Empiretyylinen, tiilinen viljamakasiini on 1830-luvulta. Talouspihan puolella on vanha väentupa sekä tiiliset karjasuojat ja talli 1870-luvulta.

121	Kuurilan kartano ja kulttuurimaisema, Kalvola	H,R,M	Kartanokulttuuri	Kuurilan kartano on muodostettu 1500-luvun keskivaiheilla. Klassisistinen päärakennus on vuodelta 1925 (ark.Birger Federley). Tiilinen ponitalli on vuodelta 1910, suuri tiilinautotalli vuodelta 1939. Kuurila liittyy laajempaan maisemakokonaisuuteen, joka jatkuu kaakossa Niemen kartanon peltoina ja pohjoispuolella Linnastenkylän peltoina Valkeakosken Sääksmäen alueella.
122	Rimmin kylämaisema, Kalvola	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Renkajärven luoteispäässä on Rimmilän kylä, joka oli vielä 1700-luvulla torppa-alueita. Kylätien varrella on vanhaa asutusta. Rimmin jugendtyylinen rukoushuone on vuodelta 1935 ja vanha työväentalo 1900-l. alkupuolelta.
123	Lähteenmäki, Rimmilä, Kalvola	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Lähteenmäen tilan hirsipintainen rakennusryhmä antaa kuvan tyyppillisestä kalvolalaisesta torpparimiljööstä. Vanhimmat rakennukset lienevät 1700-luvulta.
124	Mikkola, Mäyrä, Kalvola	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Mäyrän Mikkolan pihapiiriin kuuluu vanha asuinrakennus 1700-luvun puolelta, riipi ja aittoja. Mäyrän kylän mäki Ylhäisen tilan ympäristössä on kaunista lehtomaista kulttuurimaisemaa.
125	Ahlajärven kartano ja kulttuurimaisema, Kalvola	H,R,M	Kartanokulttuuri	Ahlajärvi oli ratsutila, johon on liitetty kuusi muuta tilaa. 1800-l. loppupuolella kartanon mailla toimi saha ja tiilitehdas. Talouskeskuksen vanhimmat rakennukset ovat tältä ajalta. Puinen päärakennus on vuodelta 1904, uusi, tiilinen päärakennus vuodelta 1973. Talouskeskuksen eteläpuolella levittäytyy Ahlajärven rantaan rajautuva viljelymaisema.
126	Hauhon kirkonkylä, ns. Vanha Raitti	H,R,M	Kirkollishistoria	Hauhon 1400- ja 1500-lukujen vaihteessa rakennetun kirkon ympäristö on eräs maamme parhaiten säilyneitä kirkonkyläkokonaisuuksia. Alue on erittäin tiheään rakennettu Kirkonkylänlahdesta nousevalle rinteelle. Rakennuskanta muodostuu muutamasta talonpoikaistilasta sekä pienimittakaavaisesta tilattoman väestön asutuksesta, joka on syntynyt pääasiassa 1700- ja 1800-luvuilla. Kirkonkylässä on säilynyt runsaasti rakennuskantaa 1800-luvulta, osin myös 1700-l. puolelta. Kirkon vieressä seisova tiilinen kellotapuli on vuodelta 1864 (arkkitehti A. Boman). Lainajyvästön makasiini on vuodelta 1753, kirkkoherranpappilan päärakennus vuodelta 1840.
127	Ulkomuseoalue, kirkonkylä, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kotkon luonnonsuojelualueelle on siirretty joukko vanhoja rakennuksia pitäjän eri puolilta. Museoalueen päärakennuksena on Kaukkalan kylän Halpparin torpan päärakennus 1700-luvulta. Alueella on lisäksi tuulimylly Ilmoilan Honkasaaresta 1800-l. keskivaiheilta, pappilan paririipi vuodelta 1760 (siirretty 1843), savusauna vuodelta 1804 ja aittoja.
128	Entisen kunnantalon ympäristö, Hauho	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Alueen koulurakennukset on rakennettu 1873-75 (ark. Theodor Decker) ja 1923. Entinen kunnantalo on saanut nykyisen ulkoasunsa v. 1954 korjauksessa. Se liittyy arkkitehtuuriltaan läheiseen apteekintaloon (1940-l.). Kirkonkylän vanha meijeri on vuodelta 1907, laajennus 1950-luvulta, asuin- ja toimistorakennus 1930-luvulta. Osuuspankin liikerakennus ja Ruotsin-avun turvin rakennettu terveystalo ovat 1950-luvulta. Entinen suojeluskuntatalo Suojala on 1920-l. lopulta.

129	Kunnanmäki, Vanhainkoti kirjasto, Hauho	H,R ja	Sosiaali-terveydenhuolto	ja	Arkkitehti V. R. Rytöhongan suunnittelemat 1950-luvun rakennukset ilmentävät hyvin aikakautensa ihmisläheistä laitosarkkitehtuuria.
130	Hauhon hautausmaa	uusi H,R,M	Kirkollishistoria		Hauhon uusi hautausmaa on perustettu v. 1833 erilleen kirkkomaasta. Kappeli on vuodelta 1955. Ruumis- ja leikkuhuone 1800-luvulta sijaitsee hautausmaan laidalla vanhan Tuuloksen-Hauhon maantien vieressä.
131	Viittakiven Hauho	opisto, H,R,M	Sivistyshistoria		Haukkalinnan täysihoitola myytiin 1951 nykyiselle Suomen Setlementtiliitto ry:lle, joka perusti alueelle Viittakiven opiston. Toiminta Hauholla loppui 2007 ja opistokiinteistö myytiin Fazerin liikemiessuvun edustajalle. Opiston 1950- ja 1970-luvun rakennukset peruskorjattiin ja remontoitiin täysin.
132	Vitsiälän kylä, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri		Vitsiälän kylän keskiaikaisperäinen kylätontti näkyy yhä kyläraittia kehystävien talonpoikaistalojen tiivistymänä. Iso- ja Vähä-Kekkonen rakennusryhmät edustavat myöhäisempää maanjakotoimitusten synnyttämää asutuskerrostumaa. Kotkonkärjessä on VPK:n talo 1900-l. alkupuolelta ja tanssilava 1950-luvulta.
133	Kyttälä, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri		Suomen viimeinen katolinen piispa Martti Skytte syntyi Kyttälässä 1528. Entisen räälssisäterin jugendtyylinen päärakennus on noin vuodelta 1913. Kokonaisuuteen kuuluu 1830-luvun asuinrakennus ja talousrakennuksia.
134	Hahkialan kartano ja kulttuurimaisema, Hauho	H,R,M,I	Kartanokulttuuri		Hahkialan suurtila on syntynyt 1600-l. alkupuolella. Kartanon tiilinen, rapattu päärakennus on vuodelta 1917 (ark. Karl Lindahl). Poikkeuksellisen edustava rakennus imitoi Vaasa-ajan barokkiklassismin kartanoarkkitehtuuria. Konttorirakennus on vuodelta 1911 ja talousrakennukset pääosin 1900-l. alkupuolelta. Kartanoaluetta ympäröivä laaja kulttuurimaisema yhtyy Tuittulan kylän viljelyksiin. 1600-luvulla asutettu kyläkeskus on suhteellisen tiiviisti rakennettu. Perinteistä rakennuskantaa on kylätontilla mm. Mässin ja Ylöstalon tiloilla.
135	Talola, Okerla, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri		Talolan rakennusryhmän vieressä, ikiaikaisella kylätontilla kylätien varrella on rautakautinen uhrikivi. Talolan pitkä päärakennus on 1880-luvulta ja pienempi asuinrakennus vuodelta 1925.
136	Ylitalo, Hauho	Kokkala, H,R,M	Talonpoikauskulttuuri		Ylitalon tilan rakennusryhmä muodostaa tasapainoisen, 1800- ja 1900-lukujen vaihteen talonpoikaista rakentamista kuvastavan kokonaisuuden.
137	Vanha Hauhon maantie	Tuuloksen- H	Liikenne		Ylinen Viipurintie oli keskiajan merkittävimpiä teitä. Tuuloksessa siitä haarautuivat Hämeenlinnaan johtava tie sekä lännessä Hauhon kautta Pälkäneelle johtava tie. Hauhon alueella tie kulkee Tuuloksen pitäjän rajalta kapeana kärrytienä ja jatkuu Juntulan ja Kokkilan kylien kautta kirkonkylään, josta se seuraa luoteeseen Lahden-Tampereen tien rinnalla. Tien varrella on vanhaa rakennuskantaa sekä Kokkilan että Juntulan kylissä.

138	Kokkilan kyläasutus ja harjumaisema, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kokkilan kylän keskiaikainen kylätontti muodostaa yhä melko tiiviin kokonaisuuden peltojen ja viljelymaisemaa rajaavan harjun välissä. Jakotoimitusten seurauksena kyläkeskuksesta siirtyneet Iso-Köykkä ja Rusila (Brusila) muodostavat oman kokonaisuuden. Kylän eteläpuolella on säilynyt tiiviisti rakennettu mäkitupalais- ja itsellisalue. Hankalankylän entinen kansakoulu Koreila on 1930-luvulta.
139	Akkijärven lomakeskus, Hauho	R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Hauholla Akkijärven rannalla sijaitseva Lasten Kesä ry:n lomakeskus on rakennettu 1984. Se on ensimmäisenä leirikeskuksena Suomessa suunniteltu nimenomaan lasten leiritoimintaa varten (ark.tsto Harjanne-Suurla Ky).
140	Eteläisten kyläkeskus, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Eteläisten kylä on saanut nimensä sijainnistaan Ylisen Viipurintien varrella. Keskiajalta periytyvä kylätontti on yhä havaittavissa vanhojen talojen tiivistymänä (mm. Hännikän ja Seuralan päärakennukset). Kylässä on säilynyt seudulle tyyppisiä tiilisiä karjakartanoita 1900-l. alusta ja punamullattu seuratalo Suojala.
141	Kahvilankulma ja Myllykulman mylly, Eteläinen, Hauho	H,R,M	Liikenne	Ylisen Viipurintien varrella sijaitseva Kahvilankulma on ollut perinteinen tienkulkijoiden pysähdyspaikka. Kahvilatoimintaa on paikalla ollut tietyvästi jo 1800-luvulla. Kahvilankulman punainen rakennus on tältä ajalta. Jänisjoen varrella sijaitseva puromylly on rakennettu 1896.
142	Leppäniemen kartano ja kulttuurimaisema, Porras, Hauho	H,R,M	Kartanokulttuuri	Leppäniemen, entisen Alhaisen rusthollin päärakennus on siirretty nykyiselle paikalleen 1730- tai 1770-luvulla. Nykyisen klassistisen asunsa se sai 1934. Pihaa rajaava toinen asuinrakennus on vuodelta 1900.
143	Lehdesmäen joen kulttuurimaisema, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Lehdesmäen joen rannat muodostavat kasvustoltaan rikkaan, lähes puistomaisen miljöön. Etelärannalla on Lehdesmäen rusthollin 1800-luvulta periytyvä rakennusryhmä. Pohjoisrannalla on joukko vanhoja mökkejä, ns. Jokivarren kylä, sekä Joen tilan rakennusryhmä.
144	Rukkoilan kulttuurimaisema, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Rukkoilan vanha kylätontti on sijainnut Ylhäisten talon tuntumassa. 1800- ja 1900-lukujen taitteen rakennuskantaa on säilynyt mm. Ylhäisten, Räväsmäen ja Kotiniemen tiloilla. Sotiniemeen johtavan tien varrella on säilynyt kaksi alustalaismökkiä, joista toinen 1800-luvulta. Kylän kaakkoispuolella on vanhan maantien varrella vanhoja pienasumuksia, mm. Helanderin, Mutkalan ja Aholan tilat.
145	Portaan kyläasutus, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Portaan kylässä on säilynyt Luopioisiin johtavan tien länsipuolella suhteellisen tiivistä pientaloasutusta 1900-luvun alkupuolelta.
146	Portaan - Sotjalan kulttuurimaisema, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Portaan historiallinen kylätontti sijaitsee rannan puolella, Sotjalan keskiaikaisperäinen kylätontti lähellä Ali-Maulan tilaa. Ali-Maulan klassistinen päärakennus on rungotaan 1800-luvulta. Sotjalan entinen kansakoulu on 1890-luvulta. Portaan Heikkilän jugendtyylinen päärakennus on vuodelta 1914. Tien varressa on Portaan-Sotjalan VPK:n viehättävä kalustovaja.

147	Hovinkartano, Sotjala, Hauho	H,R,M	Kartanokulttuuri	Hovinkartano perustettiin 1786 rälssiudistilaksi. Empiretyylinen puinen päärakennus on 1830-luvulta. Tiilinen asuinrakennus on vuodelta 1914 (rakennuststo Veljekset Udd), kolmas asuinrakennus 1850-luvulta.
148	Mustilan kylä, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Pienimuotoinen kyläasutus seuraa Vihavuodelle vievää maantietä. Mikkolan talonpoikaistilan rakennukset ovat 1900-luvun alusta. Tienristeyksen lähellä on vanha itsellisasumus ja kaupparakennus. Koulurakennus on vuodelta 1933 (rkm. Heikki Siikonen).
149	Alastalo, Hauho	Sappee, H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Alastalon vanhan ratsutilan klassisistinen päärakennus on vuodelta 1928 (rkm. J. Toivonen). Pihassa on entinen pakarirakennus ja klassistinen aittarakennus.
150	Vihavuoden mylly-ympäristö, Hauho	H,R,M	Teollisuus	Rekolan myllylahkon mylly on 1800-l. lopulta. Se on yksi harvoista Kanta-Hämeessä säilyneistä hirsisistä myllyrakennuksista. Siihen liittyvät erilliset pirtti ja "paraatipyntinki", aitta, hevoskatos ja sauna. Vihavuoden sahan voimakeskus tiilisine savupiippuineen on säilynyt. Vanhat sahatyöläisten asuinrakennukset sijaitsevat kosken länsirannalla.
151	Sydänmaa, Hauho	Miehoila, H,R	Talonpoikauskulttuuri	Sydänmaan tilan ympäristö on tyypillinen näyte syrjäisen torpan kulttuurimaisemasta. Rakennukset ovat 1900-luvun alusta.
152	Torvoilan kylä ja kulttuurimaisema, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kyläkeskuksessa on säilynyt vanhaa rakennuskantaa raitin varrella, erityisesti Ylhäisten rakennusryhmä. Kylässä on melko laaja, alkuaan tilattomien asuntoalue. Kyläkoulu on vuodelta 1898. Torvoilan yhteisöllisyydestä kertovat Lotta-kahvila 1930-luvulta sekä VPK: n kalustovaja.
153	Miehoilan kylän kulttuurimaisema, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Miehoilan kylä mainitaan ensi kerran 1405. Rakennuskanta on paljolti uusiutunutta, mutta niemen kulttuurimaisema on monipuolista. 1800-l. jälkipuolelta ovat Alhaisen ja Pelto-Maulan päärakennukset ja Pelto-Paavolan kivinavetta. Alhaisen riihi on vuodelta 1755.
154	Vuolijoen kartano, Vuolijoki, Hauho	H,R,M	Kartanokulttuuri	Vuolijoen kartanon kantatilana on entinen Paulin ratsutila. Päärakennus on vanhimmilta osin 1700-luvun lopulta, suuri tupa on mahdollisesti 1830-luvulta. Rakennuksen klassisistinen ulkoasu on vuodelta 1921.
155	Pokkari, Hauho	Vitsiälä, H,R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Pokkarin eli Tourun klassisistisen huvilan rakennutti tamperelainen kassakaappitehtailija A. F. Timgren 1920-luvulla (ark. Emil Svensson). Pokkaria kutsutaan nykyisin Wuolteen kartanoksi.
156	Alvettulan kylä ja kulttuurimaisema, Hauho	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Ikiaikainen kyläkeskus sijaitsee Alvettulanjoen varrella tiiviinä rykelmänä muodostaen kapean raitin, jota vanhat rakennukset reunustavat. Kylässä on säilynyt 1700-luvun rakennuskantaa mm. Soiniemen (Solperi) ja Tapolan tiloilla. Kaksikaarinen rautabetonisilta on rakennettu 1916. Alvettulan kansakoulurakennuksen runko on 1880-luvulta. 1900-luvun alkupuoliskolta ovat Väinölän työväentalo ja seurojentalo. Kyläkeskuksen pohjoispuolella on Miekän tila.

- 157 Hyömäen kylä ja H,R,M Talonpoikauskulttuuri Vaikka Hyömäen vanhasta kyläkeskuksesta on siirretty uusjaon yhteydessä monia taloja, muodostaa se yhä viehättävän, kasvistoltaan moni-ilmeisen rykelmäkylän, jossa myös kyläraitisto on hyvin säilynyt. Parhaiten ovat perinteisen asunsa säilyttäneet kylän lukuisat itsellis- ja mäkitupalaismökkit. Nisulan vanha päärakennus on 1700-luvulta. Hyömäen vanha kansakoulu on 1920-luvulta (Toivo E. Survonen). Sariolan päärakennus 1900-l. alkupuolelta on arkkitehtonisesti omaleimainen.
- 158 Matkantaan kylä ja H,R,M Talonpoikauskulttuuri Matkantaan kylän kolmen tilan rakennukset 1800- ja 1900-luvuilta sijaitsevat tiiviinä rykelmänä kylän vanhalla tonttimaalla. Kulttuurimaisemaan liittyy Aikkolan kylän Mattila 1800-luvun rakennuksineen sekä Niemikylien mökkiläisasumukset vanhan maantien varrella. Lehtelän Vanha-Puntilan päärakennus on 1880-luvulta, talousrakennukset 1800- ja 1900-luvuilta.
- 159 Ilmoilan kylän H,R,M Talonpoikauskulttuuri Keskiaikainen, yhä asuttu kylätontti sijaitsee Pälkäneentien länsipuolella. Kyläasutus on sijoittunut viehättävän raitin varrelle. Vanhaa rakennuskantaa 1700-luvulta alkaen on säilynyt Tupalan ja Honkasaaren tiloilla. Ilmoilan seurantalo on 1930-luvulta, kansakoulu 1920-luvulta (Yrjö Sadeniemen tyyppiirustukset).
- 160 Sairialan - Syrjäntaan H,R,M,I Talonpoikauskulttuuri Kulttuurimaisemaa hallitsee Tuuloksen keskiaikainen kirkko, joka vanhimmilta osiltaan on 1400-luvun loppupuolelta. Kolminivelinen, sipulipäätteinen kellotapuli on vuodelta 1780. Toivoniemen kartano on vanhaa rälssiä, ja se oli säterinä jo 1560-luvulla. Hirsinen päärakennus on rakennettu 1809-1810. Oneidan huvila on 1800-luvun jälkipuolelta. Toivaalan vanha kylätontti sijaitsee Eerolan (päärakennus 1935) rakennusten ympärillä. Myös Sairialan Oksalassa, Puistolassa ja Hakalassa on vanhoja rakennuksia. Tuuloksen hautausmaa on Sairialassa vanhan tien varrella. Sairialan kylätien varrella on myös vanhaa rakennuskantaa, joka liittyy kirkonkylän aiempaan taloudelliseen toimintaan, mm. ajokaluteollisuuteen. Meijerin rakennus on 1930-luvulta. Turvalan edustava huvilamainen päärakennus on 1870-luvulta. Juttilan kylässä on vanhaa rakennuskantaa Kauppilan, Kylä-Tyrnin, Lehtolan sekä Kaivolän tiloilla.
- 161 Tuuloksen Pirtti, H,R Seurantalot Tuuloksen nuorisoseurantalo on entinen lammilainen maatilan asuinrakennus, joka pystytettiin talkoovoimin Syrjäntaan kylään 1906.
- 162 Syrjäntaan H,R,M Talonpoikauskulttuuri Syrjäntaan kylä paloi lähes kokonaan vuoden 1918 taistelussa. Suurin osa kylän taloista rakennettiin tämän jälkeen uudelleen. Häppölän ja Rekolan jugendtyyliset päärakennukset ovat vuosilta 1919 ja 1922. 1800-luvulta ovat Etu-Lepistön rakennusryhmä ja VPK:n kalustovaja (1885). Koskisen tehdas 1900-l. alkupuolelta liittyy Tuuloksen ajokaluteollisuuteen. Kylässä on säilynyt 1900-l. alkupuolen tiilisiä karjasuojia. Ylisen Viipurintien varrella on vanhaa mäkitupa- ja itsellisasutusta, vanhimmilta osin 1800-luvulta. VPK:n talo Suomela on 1900-luvun alusta.

163	Kirkkoherranpappilan pihapiiri, Syrjäntaka, Tuulos	H,R,M	Kirkollishistoria	Kirkkoherranpappilan puinen päärakennus 1800-luvun jälkipuolelta tuhoutui tulipalossa 2010-luvulla. Pihapiirin nykyisen rakennuskokonaisuuden muodostavat toinen vanha asuinrakennus ja kaksi puista talousrakennusta.
164	Lainajyvästön makasiinit, Syrjäntaka, Tuulos	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Lainajyvästön hirsiset makasiinit sijaitsevat Syrjäntaan kylätien varrella. Toisen makasiinin sanotaan olevan 1700-luvulta, toinen on vuodelta 1854.
165	Poutun tie	H	Liikenne	Tuuloksen Syrjäntaan kylästä johtaa asumattoman metsäkankaan poikki Hauhoon vanha Poutun eli Kokkilan tie, joka on peräisin keskiajalta. Se oli vanha Ylisen Viipurintien jatke.
166	Pohjoisten kartano ja kulttuurimaisema, Tuulos	H,R,M	Kartanokulttuuri	Pohjoisten kartano on muodostunut 1670-luvulla. Hirsinen, mansardikattoinen päärakennus on vanhimmilta osin 1780-luvulta. Kartanolle johtavaa Multasillantietä reunustavat talonpoikaistalot ja itsellisten mökit.
167	Pohjoisten kylä, Tuulos	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Pohjoisten vanha kylätontti sijaitsee Padasjoentien, Pohjoistentien ja Multasillantien risteyksen tienoilla. Vanhaa rakennuskantaa 1800-luvulta on säilynyt useilla tiloilla, mm. Mäki-Raukolassa ja Raukolassa. Pohjoistentien varrella on vanhoja liikerakennuksia, työväentalo Alku (1906) sekä käsityöläisille kuuluneita rakennuksia. Pohjoisten koulun 1930-luvun puukoulun vierellä on 1950-luvun kivikoulu.
168	Museo-Eerola ja Paavola, Sydänmaa, Tuulos	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Eerolan taloon on perustettu kotiseutumuseo jo 1926. Pihakokonaisuuteen kuuluu hirsinen päärakennus 1850-luvulta ja jyväänta vuodelta 1754, aittarivi sekä navetta. Paavolan tilan päärakennus on 1880-luvulta ja kivinavetta vuodelta 1902.
169	Rusila, Teuro, Tuulos	H,R	Talonpoikauskulttuuri	Teuron Rusila on pitäjän vanhimpia tiloja. Hirsinen päärakennus ja toinen asuinrakennus ovat 1800-luvun keskivaiheilta. Asuinpihan ulkopuolella on luhtiaitta vuodelta 1853.
170	Teuron kylä ja kulttuurimaisema, Tuulos	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Teuron kylä on asutettu mahdollisesti jo varhaiskeskiajalla. Vanhan kylätontin paikalla muodostavat Anttolan, Saksan, Mäkelän ja Uotilan tilat tiiviin rakennusryhmän. Anttolan entisen valtion virkatalon hirsiset asuin- ja talousrakennukset muodostavat erilliset asuin- ja karjapihat. Tupalassa on säilynyt neliömäisen pihan ympärillä 1800-luvun rakennuskantaa.
171	Lakkolan kylä, Tuulos	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Lakkolan kylä on ilmeisesti asutettu varhaiskeskiajalla. Kylän rakennukset sijaitsevat tiiviinä jonona kyläraitin varrella. Kylässä on säilynyt rakennuksia 1700- ja 1800-luvuilta.
172	Lammin kirkonkylä museot,	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Lammin kotiseutumuseo on sijoitettu 1888 rakennettuun tiiliseen lainamakasiiniin. Hirsinen makasiini on rakennettu 1834. Museoalueella on myös vaunuhalli vuodelta 1964.

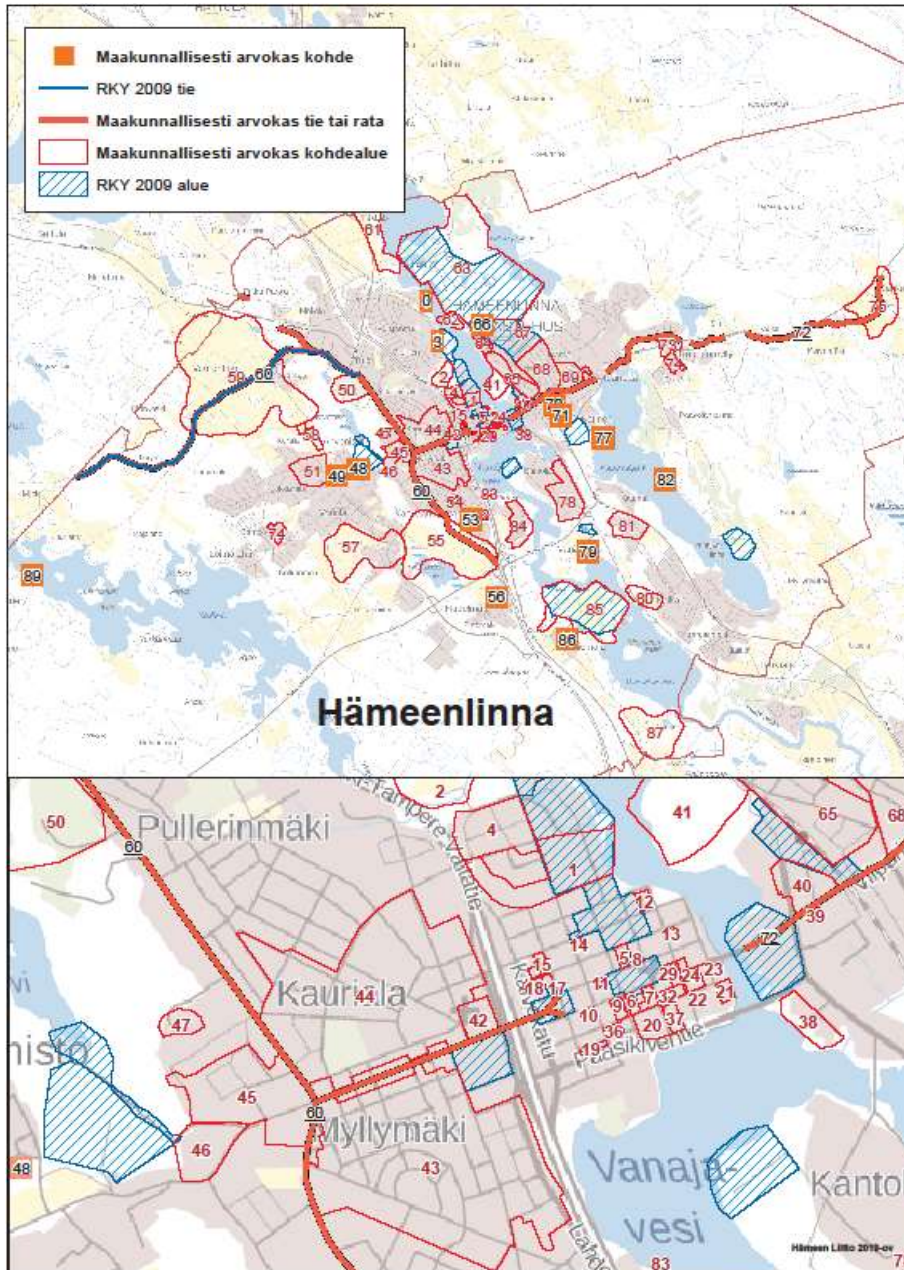
173	Lammin kirkonkylän keskus ja raittinäkymä	H,R,M	Liiketoiminta	Lammin kirkon ympärille muodostui 1900-luvun kuluessa vilkas liikekeskus. Erityisesti sotien jälkeinen rakentaminen 1940- ja 1950-luvuilta näkyy yhä taajamakuussa. Tanttilaan johtavan maantien varrella on 1800- ja 1900-lukujen vaihteen asuin- ja liikerakennuksia, mm. Kulmala. Vanha kunnansairaalan talo on 1930-luvulta. Hämeentien yhtenäinen omakotiryhmä ja kunnanlääkäarin talo Venhola ovat 1950-luvulta. Pasaapelin koulu, Yhteiskoulu ja entinen Lammin kunnantalo muodostavat 1960-luvun yhtenäisen virasto- ja koulurakennusten alueen. Lammin kirjasto on vuodelta 1989 (ark. Saara Juola).
174	Turvala ympäristöineen, kirkonkylä, Lammi	H,R,M	Seuraintalot	1930-luvun suojeluskuntatalo sijoittuu arkkitehtuuriltaan 1920-luvun klassismin ja 1930-luvun funktionalismin välimaastoon. Ympäristössä on sotien jälkeisiä asuin- ja liikerakennuksia sekä Lammin Yhteiskoulu 1930-luvulta (ark. Toivo Salervo).
175	Tirmulan - Ylänäisen kulttuurimaisema, Lammi	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Tirmulan kylästä muodostui myöhäiskeskiajalla rälssisäteri. Kartano jaettiin 1840-luvulla kolmeen osaan: Sipilään, Jaakkolaan ja Mattilaan. Sipilä sijaitsee vanhalla kylätontilla, päärakennus on 1900-luvun alusta. Ylänäisten kylä mainitaan ensi kerran 1448. Ylänäisten Eskolan ja Mattilan tilat (päärakennukset 1800-luvulta) muodostavat peltoaukean keskellä tiiviin kokonaisuuden.
176	Pikku-Pappila, Ylänäinen, Lammi	H,R,M	Kirkollishistoria	1860-luvulla rakennettu kappalaisen pappilan päärakennus on tyyllillisesti lähinnä myöhäistä usklassismia. Pihaa rajaavat päärakennuksen lisäksi väentupa ja pitkä aittarivi.
177	Oiten kylän kulttuurimaisema, Lammi	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Ylisen Viipurintien varrella olevan kylän tonttima on yhä tiiviisti rakennettu, mutta rakennuskanta on paljolti uusiutunutta. Paavolan ja Suntialan tiloilla on vanhoja rakennuksia. Kylän itäpuolella sijainneesta kirkkoherranpappilasta on jäljellä vanha puisto.
178	Ylempi Viipurintie eli Suuri Savontie	H	Liikenne	Yliseltä Viipurintieltä johti toinen keskiaikainen yleinen tie Asikkalan kautta Savoan. Tämä Suuri Savontie oli yhdysside Hämeen linnan ja Olavinlinnan välillä.
179	Jahkolan kyläasutus, Lammi	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Ylisen Viipurintien ja Lammin kirkolle johtavan tien risteyksessä sijaitsevan kylän keskustassa on Jaakkolan mansardikattoinen päärakennus 1830-luvun alusta. Paavolan päärakennus on vuodelta 1846. Silpolan tilan tuuhea pihapuisto on iäkäs.
180	Ronni-kokonaisuus, Lammi	H,R,M	Sosiaali- ja terveydenhuolto	Kauppilan entisen ratsutilan puinen päärakennus on vuodelta 1770. Kolmikerroksinen, hirsinen viljamakasiini on 1800-luvun puolivälistä. Tilan maille perustettiin 1960-luvulla Pääjärven kuntoutuskeskus, joka käsitti 25 eri rakennusta pääosin 1970-luvulta: yksikerroksia, tasa- tai harjakattoisia punatiilestä rakennettuja rakennuksia. Alueella on vuodesta 2013 toiminut ortodoksinen Panagia-keskus.

181	Lieson kylä, Lammi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Alueella on säilynyt varsin paljon vanhaa talonpoikaista rakennusperinnettä. Kylän historialle antaa oman sävynsä 1900-luvulla harjoitettu täysihoidolatoiminta ja kesäasutus. 1800-luvun asuinrakennuksia on mm. Pietilässä, Mökkälässä, Kylä-Ranttilassa, Simolassa sekä Laaksolassa. 1920-luvulta ovat Lieson koulurakennus (Toivo Salervo) sekä Tollikonlahden rannalla sijaitseva Lieson meijeri.
182	Karhula, Lammi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Karhulan tilan puinen päärakennus on vuodelta 1890. Kivinen karjarakennus on vuodelta 1860. Rakennusryhmään kuuluu lisäksi työväen asuinrakennus sekä luhti- ja jyväättä.
183	Kuurikan kulttuurimaisema, Lammi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kuurikka on ollut vauras kylä jo 1400-luvun alkupuolella. Kostilaan johtavalta tieltä avautuu kaunis viljelymaisema. Vaahailan jugendtyylinen päärakennus on 1900-luvun alusta. Kukkolan tilalla on vanha kivinavetta ja luhtiaitta.
184	Kostilan kulttuurimaisema, Lammi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kostilan kylä on ollut asutettu viimeistään 1400-luvun keskivaiheilla. Perinteistä rakennuskantaa kylässä on Laurilan, Iso-Ranttilan (Isola) ja Kaijalan tiloilla. Kostilan kansakoulu on 1900-luvun alusta, ulkoasu 1950-luvulta.
185	Ylänteen kylä, Lammi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Keskiaikaisperäinen kylätontti on säilynyt asuttuna vanhan maantien varrella. Kylän läpi virtaavassa joessa on ollut mylly, saha ja sähkövoimala. Kylän vanha koulu vuodelta 1930 on rakennettu Toivo Salervon mallipiirustusten mukaan.
186	Evojoen kulttuurimaisema, Iso- ja Vähä-Evo, Lammi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Evojoen varrella on ollut myllyjä varmuudella jo 1400-luvulta. Vähä-Evon kylätontti sijaitsee Ekojärven kaakkoisrannalla Muusan (päärakennus 1900-luvun alusta) paikkeilla. Perinteistä rakennuskantaa on Ämmämäen juurella. 1800-luvulta ovat Kinnaskosken sotilastorppa ja vanha myllytila Koskela. Vähä-Evon maamiesseuran talo on 1930-luvulta.
187	Ekojoki, Lammi	Nuhkala, H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Ekojoen tilan kaksi hirsistä asuinrakennusta ja talousrakennukset muodostavat tasapainoisen kokonaisuuden. 1800-luvulla rakennetussa päärakennuksessa on suuri moni-ikkunainen kuisti.
188	Porraskosken voimala ja kylämiljö, Lammi	H,R,M	Teollisuus	Porraskosken kunnallinen sähkölaitos on perustettu 1921. Toiminta loppui 1987. Vanha voimalarakennus patoineen, hoitajan asuinrakennuksineen ja koskimaisema muodostavat kiinnostavan nähtävyyden. Porraskosken kylän suhteellisen tiivis rakennuskanta on pääosin 1900-luvun alkupuolelta.
189	Ali- ja Yli-Matoniemi, Lammi	H,R	Talonpoikaiskulttuuri	Matoniemen yksinäistalo jaettiin kahteen tilaan 1800-luvulla. Ali-Matoniemen päärakennus on 1900-luvun alusta, Yli-Matoniemen 1860-luvulta. Vierekkäin sijaitsevien tilojen kokonaisuuteen kuuluu lisäksi aittarakennuksia.

190	Evon metsäopisto ja valtionpuisto, Lammi	H,R,M	Sivistyshistoria	Evon metsäopisto perustettiin v. 1858. Vanhinta rakennuskantaa edustavat 1862 valmistuneet ruokalarakennus ja Niemelän asuinrakennus, postitalo (1876) sekä oppilasasuntolat Rustholli ja Saarela (1892). Kalastuskoeaseman vanhimmat rakennukset ovat vuodelta 1893. Valtionpuiston vaihtelevissa metsämaisemissa on säilynyt lukuisia vanhoja kruununtorppia ja metsänvartijatiloja. Näitä ovat mm. Taka-Evon Mustajärvi, Syrjä, Valkjärvi ja Vappula sekä Iso-Evon Patamäki, Joutsjoki ja Juupinmaa. Vanha tie halkoo tätä pienijakoista maisemakuvaa. Evon vanhoja metsätyökämppejä ovat Rieskan ja Ruuhijärven kämpät.
191	Tanttilan kulttuurimaisema, Lammi	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Pelto-Huostilan kivinavetta on perimätiedon mukaan 1700-luvun lopulta, jyvääittoa vuodelta 1806. Tienristeyksen pohjoispuolella on Tanttilan vanha kyläontti, eteläpuolella Hasilan vanhat talusrakennukset. Appolan tilan rakennukset muodostavat edustavan ryhmän peltoaukean itäreunassa.
192	Kurkijärven Montolan kulttuurimaisema, Lammi	- H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kurkijärven kylä mainitaan ensi kerran v. 1374 ja Montola 1455. Alhaalla jokilaaksossa on kylän vanha myllypaikka. Turengin tien varressa on vanha kauppa- ja asuinrakennus Heikinmäki. Hervolan päärakennuksessa 1920-luvulta on jugendin tyylipteiteitä.
193	Kurkijärven kartano, Lammi	H,R,M	Kartanokulttuuri	Kurkijärven kartano muodostettiin 1620-luvulla ja se edustaa uutta rälssiä. Kartanon puinen, empiretyylinen päärakennus on mahdollisesti 1840-luvulta.
194	Kataloisten nuorisoseurantalo, Lammi	H,R	Seuraintalot	Kataloisten jugendtyylinen nuorisoseurantalo on rakennettu 1905. Tien toisella puolen on kylän nahkurin puotina toiminut Leivonmäki.
195	Kataloisten kylä ja kulttuurimaisema, Lammi	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Kataloisten kylä mainitaan lähteissä ensi kerran 1374. Äijälän talusrakennusten ryhmä ilmentää aikansa mallirakentamista. Kylän itäosassa on Kippamäen vanha itsellisuusalue. Kylän nykyinen asutus on seurausta 1900-luvun alkupuolen isojaon järjestelystä. Tältä ajalta ovat mm. Kylä-Mattilan ja Ali-Brusilan pihapiirit. Raitalan mansardikattoinen rakennus on vuodelta 1924. Hakainperän tilan vanhempi asuinrakennus on ilmeisesti 1700-luvulta. Kataloisten tiilinen koulurakennus on 1930-luvulta.
196	Pakkaselan Poikmetsän kulttuurimaisema, Lammi	- H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Suurin osa asutuksesta keskittyy peltoaukealle, jonka solmukohtana on Poikmetsän ja Kättärlän teiden risteyksessä sijaitseva keskiajalta asuttu kyläontti. Perinteistä rakennuskantaa on säilynyt mm. Pakkaselan Takalassa ja Heikkilässä sekä Poikmetsän tienhaarassa.
197	Riikosen kulttuurimaisema, Lammi	H,R,M	Talonpoikauskulttuuri	Riikosten kylän rakennukset sijaitsevat erillään pitkin maantien vartta. Kylällä on toiminut Ylöstalon saha ja höyrymylly sekä tiilitehdas. Maantieltä avautuu kaunis näköala kumpuilevaan viljeltyyn laaksoon. Rakennuskantaa 1800- ja 1900-lukujen taitteesta on Näsäkän, Ylöstalon ja Alastalon tiloilla. Riikosten tiilinen kansakoulurakennus on vuodelta 1916 ja sementtitiilinen nuorisoseurantalo Tapiola 1900-luvun alkupuolelta.

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 5. Hämeenlinnan kantakaupungin maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Karttakuussa (kuva 5) nollana (0) näkyvä kohde on osa Vanajaveden kapeikon huviloita, luetteloitu Hattulan kohteeksi no 3.

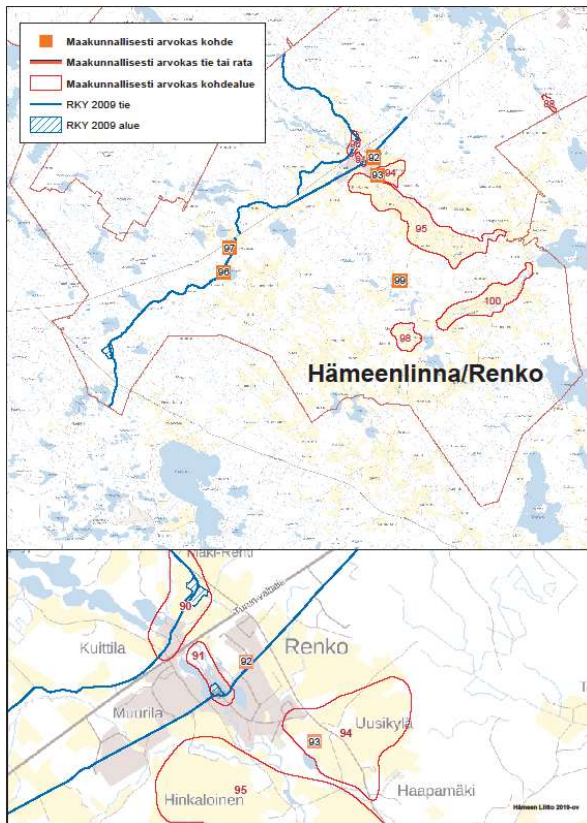

Skogsterin tavaratalo keväällä 2018 (kohde nro 27, Hämeenlinna).

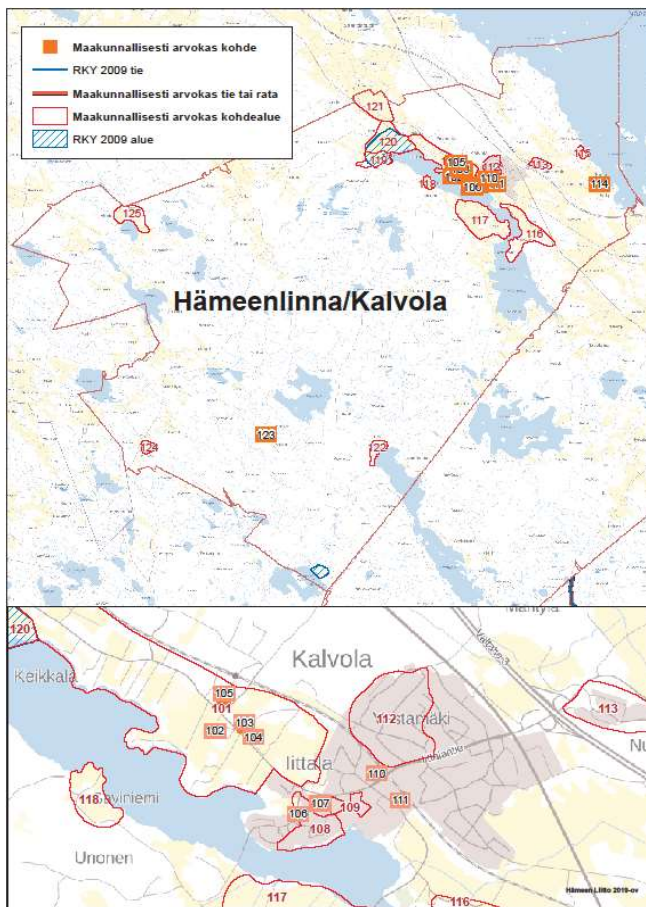
Hämeenlinnan kaupunginkirjasto syksyllä 2018 (kohde nro 12, Hämeenlinna).

Kuva 6. Hämeenlinnan maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti Rengossa.

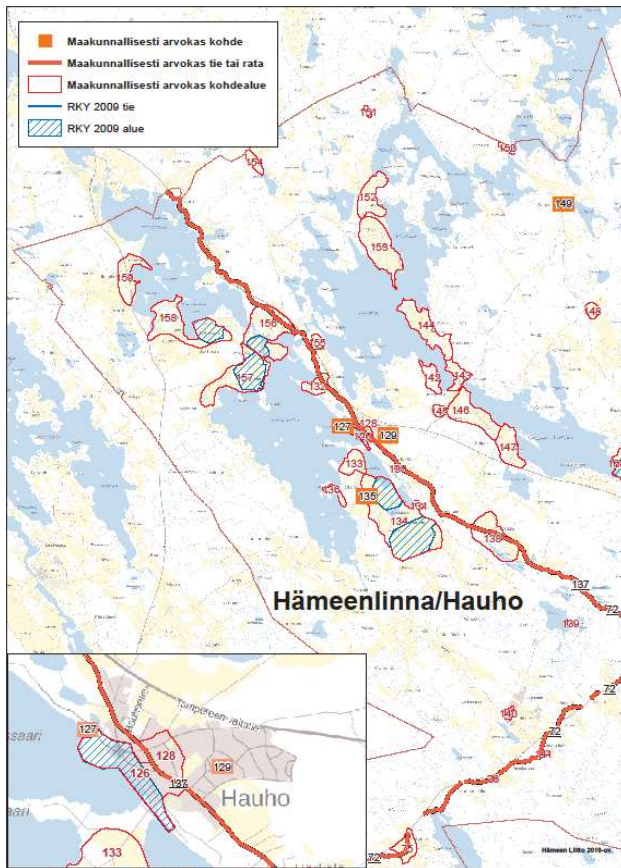
Renkon kirkon ympäristöä kesällä 2018 (kohde nro 91, Hämeenlinna).

Kuva 7. Hämeenlinnan maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti Kalvolassa.

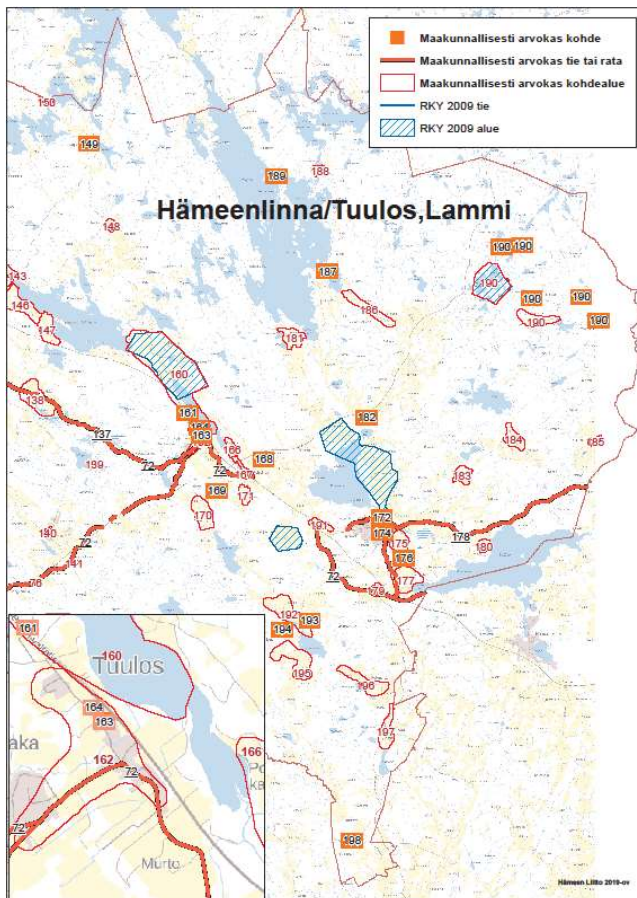
Kalvolan keskiaikainen kivisakaristo kesällä 2018 (kohde nro 102, Hämeenlinna).

Kuva 8. Hämeenlinnan maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti Hauholla.

Hauhon Vanha raitti kesällä 2018 (kohde nro 126, Hämeenlinna).

Kuva 9. Hämeenlinnan maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti Lammilla ja Tuuloksessa.

Lamminkirkonkylän keskustaa kesällä 2018 (kohde nro 173, Hämeenlinna).

Tuuloksen Syrjäntaan kyläasutusta kesällä 2018 (kohde nro 162, Hämeenlinna).

8.6 Janakkala

Janakkalan maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 9 ja kuvassa 10.

Taulukko 9. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Janakkalassa.

Janakkala				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Hakoisten kulttuurimaisema, Tarinmaa	H,R,M,I	Kartanokulttuuri	Hakoisten kulttuurimaisema on valtakunnallisesti huomattavimpia maisemakokonaisuuksiamme. Hakoistenlinna varustettiin Birger Jaarlin johtaman käännytysretken yhteydessä 1200-luvun keskivaiheilla. Linnan mainitaan olleen v. 1311 täysin puolustuskuntoinen. Hakoisten kartano on entinen rälssisäteri, joka on ollut asumakartanona jo keskiajalla. Kartanon kaksikerroksinen, hirsinen päärakennus on rakennettu vuosina 1796-1810. Puiston laidassa on vuonna 1870 rakennettu puinen huvilarakennus. Talousrakennusten rivistössä on mm. tiilinen konttorirakennus 1920-luvulta, tiilinen navetta vuodelta 1850 (uusittu 1936) sekä ns. vellikellotalo mahdollisesti 1800-luvun keskivaiheilta.

2	Janakkalan kirkonkylä, Tarinmaa	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Janakkalan kirkonkylässä on säilynyt runsaasti paitsi perinteistä rakennuskantaa, myös 1950-luvun julkista, maisemaan sopivaa rakentamista. Keskiaikainen kylätontti sijaitsee Turenkiin johtavan maantien länsipuolella ja on yhä melko tiiviisti rakennettu. Vanhimmat päärakennukset ovat 1800-luvulta. Tarinmaan tyttökoulun entinen koulurakennus valmistui 1873 (E. J. Kilpinen). Tarinmaan VPK:n talo on rakennettu 1933. Lähellä kirkkoa on vanhaa pientaloasutusta. Tarinmaan koulu ja seurakuntatalo muodostavat ajallisesti yhtenäisen 1950-luvun kokonaisuuden.
3	Janakkalan keskiaikainen kivikirkko ja tapuli	H,R,M,I	Kirkollishistoria	Janakkalan harmaakivikirkko lienee valmistunut vuonna 1520. Kolmikerroksinen kellotapuli on rakennettu 1784-1792. Vanhaa kirkkomaata ympäröi harmaakivimuuri.
4	Kirkkoherranpappila, Tarinmaa	H,R	Kirkollishistoria	Janakkalan kirkkoherranpappilan hirsinen päärakennus on vuodelta 1842. Pihapiiriä rajaa 1800-luvulla rakennettu luhtiaitta.
5	Laurinmäen museoalue, Tarinmaa	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vuonna 1965 avatulle ulkomuseoalueelle on siirretty joukko janakkalalaisia rakennuksia. Vähä-Kurjen torpan päärakennus vuodelta 1889 on Vanantaasta, Mäenpään savupirtti Saloisista. Mamsellityyppinen tuulimyly (1882) on Leppäkosken Sipilästä. Pitkä karjasuojarakennus on Sauvalan Ratalahdelta ja riihi Lempellosta. Aittoja alueella on useita.
6	Räikälän kivisilta, Räikälä	R,M	Liikenne	Räikälän yksiaukkoinen kivisilta on rakennettu vuonna 1904 rakennusmestari Kalle Oilan johdolla.
7	Iso-Hiisi, Hiisi	H,R,M	Kartanokulttuuri	Iso-Hiiden kartano on entinen ratsutila. Nykyinen päärakennus on rakennettu 1882 sivurakennukseksi. Ristipäätäinen, poikkeuksellisen leveä rakennus uudistettiin 1925 uuklassilliseksi (ark. Birger Federley). Talourakennukset ovat 1920-luvulta.
8	Tapiola, Vähä-Hiisi	H,R	Matkailu ja vapaa-aika	Vuonna 1884 Vähä-Hiiden tilan isännäksi tuli hovineuvos, suurliikemies Daniel Johannes Waden. Hän rakennutti monimuotoisen, uusrenessanssityylisen Tapiolan 1880-luvulla metsästyshuvilakseen.
9	Turengin vanha liikekeskus	H,R,M	Liiketoiminta	Kauppakujan varrella on säilynyt useita Turengin taajaman vanhoja liikerakennuksia, joista 1950- ja 1960-luvun liikerakennukset ja meijerin rapatut kivirakennukset muodostavat yhtenäisimmän aikatazon Kauppakujalle. Janakkalan osuuskaupan entinen kauppa- ja konttorirakennus on vuodelta 1928. Liinalammin ympäristössä on 1900-luvun alkupuolen pientaloalue.
10	Kuumola, Turenki	R,M	Asuminen	Kuumolan rinteellä on säilynyt joukko 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun huvilatyyllisiä asuinrakennuksia, mm. Alppila. Haukolantien varrella on taitekattoisia ja harjakattoisia puutaloja, joista ainakin neljässä on säilynyt 1900-luvun alkupuolen pientalorakentamiselle tyypillisiä piirteitä. Seurojentalo Kuumolan on vuodelta 1920 (ark. Armas Rankka).
11	Janakkalan kunnantalo ja seurakuntatalo, Turenki	R,M	Hallinto ja puolustus	Janakkalan punatiilinen kunnantalo rakennettiin 1963 (arkkitehti Keijo Petäjä). Vieressä on Petäjän suunnittelema seurakuntatalo samalta ajalta.
12	Konttilan Konttila	aitat, H,R	Talonpoikaiskulttuuri	Konttilan tilalla on säilynyt aitta vuodelta 1749 sekä 1800-luvulla rakennettu viljamakasiini.

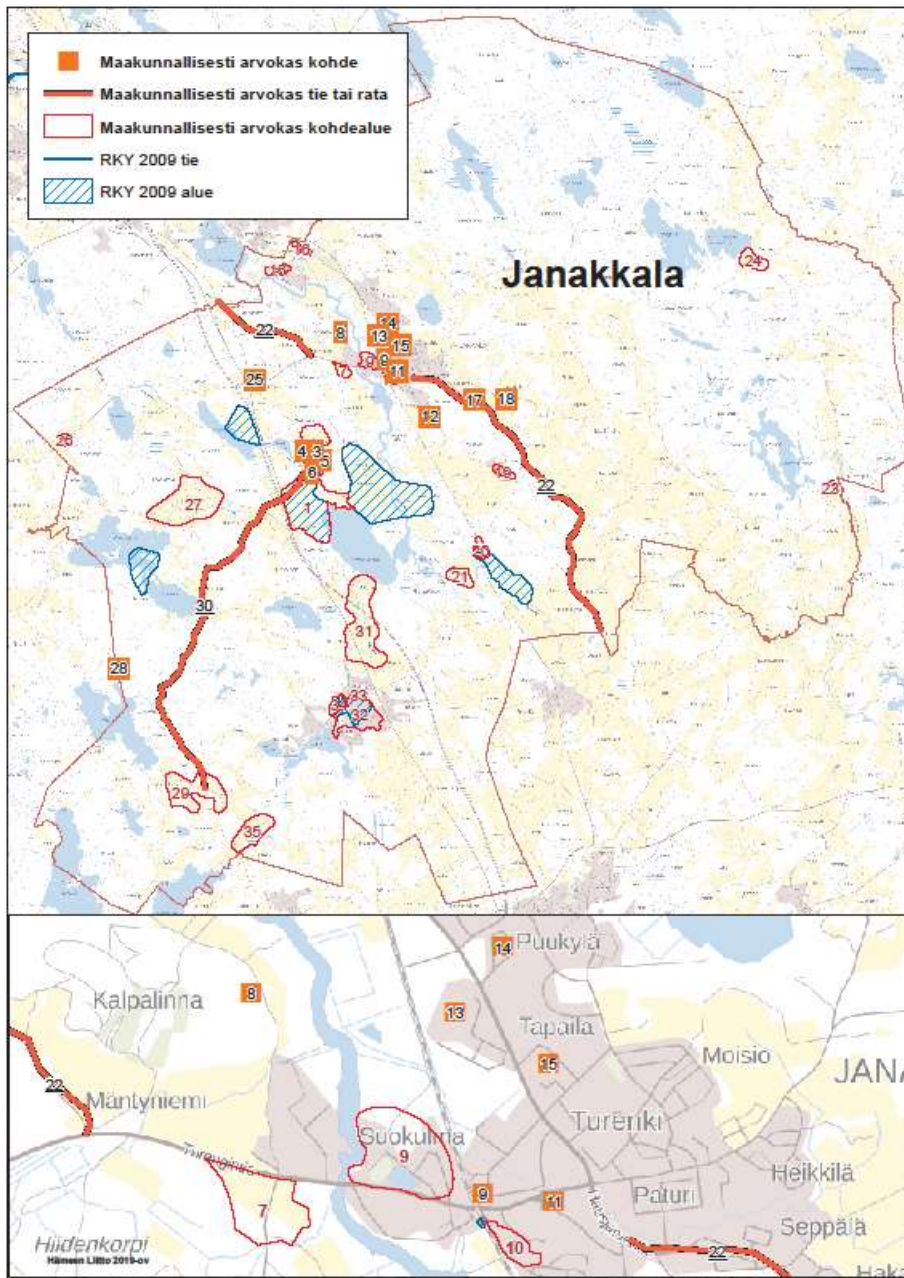
13	Turengin entinen sokeritehdas	H,R,M	Teollisuus	Turengin sokeritehdas valmistui vuosina 1946-1947. Rakennuksia laajennettiin 1952 ja 1962, jolloin valmistui konepaja. Vuonna 1946 valmistunut kolmikerroksinen kerrostalo muutettiin 1950-luvulla konttoriksi.
14	Sokeritehtaan asuntoalue	H,R	Teollisuus	Turengin sokeritehdas rakennutti vuosina 1946-47 neljätoista kolmen perheen pientaloa (ark. Jalmari Peltonen). Retuperäksi kutsuttu alue on säilyttänyt yhtenäisen ilmeensä. Alueeseen liittyy uudempien tiilisten kaksikerroksisten rivitalojen yhtenäinen alue.
15	Kanta-Tapaila	H,R,M	Sosiaali- ja terveydenhuolto	Kanta-Tapailan talo rakennettiin 1890-luvulla. Se on maamme vanhimpia 1879 voimaan tulleen vaivashoitoasetuksen määräysten mukaan rakennettuja hoitolaitoksia.
16	Harvialan kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Harvialan kantatila on entinen rälssisäteri. Kartanon päärakennuksen runko on vuodelta 1861, nykyinen klassisistinen asu vuodelta 1941 (ark. Jarl Eklund). Pihapiirissä on autotalli- ja asuinrakennus (Valter ja Ivar Thome), tiilinen sauna- ja pesutuparakennus sekä kaksikerroksinen konttorirakennus (1915). Mäellä on tiiliset karjasuojat (1896). Rautatien toisella puolen on tiilinen talousrakennusten ryhmä, jonka keskuksena on 100 metrin pituinen navettarakennus. Kokonaisuuteen kuuluvat lisäksi Katajamäen työväen asuinalue sekä Sikopiirin ja Marjonien rakennukset.
17	Taappola, Taappola	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Taappolan entinen ratsutila on vanhaa rälssiä. Tilan jugendtyylinen päärakennus on 1900-luvun alusta, kivinavetta 1860-luvulta.
18	Ylöstalo, Kerkkola	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Ylöstalon tilan jugendtyylinen päärakennus on vuodelta 1905. Kivinavetta vuodelta 1855 oli pitäjän ensimmäinen.
19	Kiipulan kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Kiipulan vanha ratsutila on nykyisin ammatillisena koulutuskeskuksena. Kartanon vanhat rakennukset muodostavat koulualueen keskuksen. Pitkä päärakennus on 1700-luvun lopulta, toinen asuinrakennus 1800- ja 1900-luvun vaihteen tienoilta. Kiipulan kivinavetta on vuodelta 1875.
20	Leppäkosken asemanseutu	H,R,M	Liikenne	Leppäkosken aseman lähistöllä on säilynyt vanhoja asuinrakennuksia radan valmistumisen ajalta. Ratamestari Antti Ahlbergin entinen asuinrakennus on näyttelijätär Ida Aalbergin lapsuudenkoti. Puinen rukoushuone on vuodelta 1923 (rkm. E. A. Talpo). Leppäkoskesta kehittyi 1800-luvun jälkipuolella tärkeä tiiliteollisuuskeskus. Vuonna 1947 palaneen Rauhaniemen tehdasrakennuksen keskeltä kohoaa 1900-luvun alkupuolen koristeellinen savupiippu.
21	Sipilä, Leppäkoski	H,R,M	Kartanokulttuuri	Sipilän peittämättömästä tiilestä muurattu päärakennus on vuodelta 1890 (ark. Josef Stenbäck), ja se on poikkeuksellisen edustava. Kartanoon edelleen kuuluvat tiilirakennukset ovat pääasiassa 1870- ja 1890-luvuilta.
22	Vanha Hämeentie	H	Liikenne	Vanha Hämeentie johti keskiajalla Hämeenlinnasta Janakkalan ja Hausjärven kautta Vantaanjoen suulle. Tien merkitys kasvoi vielä Helsingin kaupungin perustamisen jälkeen 1550. Turengin taajamaa lukuun ottamatta tie on pääpiirteissään säilyttänyt linjauksensa.
23	Löyttymäki	H	Kartanokulttuuri	Löyttymäen kartano on syntynyt vuoden 1810 paikkeilla. Kartanosta on jäljellä Löyttymäentien varressa säilynyt tiilinen viljamakasiini vuodelta 1884.

24	Saloisten kylä	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Saloisten keskiaikainen kylä mainitaan ensi kerran 1381. Kylätie kulkee aivan järven rannassa. Saloistenjärven itäpäässä sijainneessa kyläkeskuksessa on jäljellä yhden maatilatalouskeskus. Nykyisessä kyläkeskuksessa Eerolan kaupparakennuksen ympärillä on 1900-luvun alkupuoliskon pientaloja. Saloisten nuorisoseuran talo on vuodelta 1932.
25	Viralan työväentalo, Virala	H,R	Seurantalot	Vuonna 1932 valmistunut hirsinen työväentalo.
26	Monnintie 1, Viralan kartanon entinen sivutila	H,R,M	Kartanokulttuuri	Viralan kartanon entinen sivutila mainitaan Janakkalan historiassa 1890-luvulta. Päärakennus on alun perin ollut kartanon työntekijöiden asunto. Pihapiiriin kuuluu lisäksi talli, navetta, ulkorakennus sekä päärakennuksen edessä porttimaisesti vastakkain sijaitsevat vilja- ja elintarvikemakasiinit.
27	Hyvikkälän kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Hyvikkälän kylä mainitaan ensi kerran 1431. Kyläasutus on sijoittunut vanhan maantien varrelle. Hällilän tila on entinen Hyvikkälän kartano, jonka hirsisen päärakennuksen runko on 1700-luvun alkupuolelta, nykyinen kansallisromanttinen asu vuodelta 1910 (ark. Armas Lindgren). Rakennuskantaa 1800-luvulta ja 1900-luvun alkupuolelta on Tupalan, Liukolan ja Jussilan tiloilla. Maantien varressa on liike- ja asuinrakennus Tyynelä. Hyvikkälän kansakoulu on vuodelta 1907.
28	Ratalahden torppa	H,R	Talonpoikaiskulttuuri	Ratalahden nykyisen päärakennuksen eteinen, tupa ja kamari ovat vuodelta 1884. Rakennuksen toiseen päähän on lisätty ”kylmä tupa” vuonna 1920. Savusauna on vuodelta 1893. Pihapiiriin kuuluvat lisäksi hirsirakenteinen aitta sekä lautarakenteinen puimala.
29	Vähikkälän kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vähikkälän kylä on mainittu ensi kerran 1435. Kyläraitin varrella on säilynyt perinteistä rakennuskantaa mm. Tuomolassa ja Kyöstilässä. Vähikkälän osuuskaupan talo valmistui 1910. Vähikkälän kansakoulurakennus valmistui 1882, työväentalo 1904. Sauvalan kartanon puiston ympäröimä päärakennus on vuodelta 1898, toinen asuinrakennus vuodelta 1885. Kivestä muurattu jyvämäkasiini on vuodelta 1860.
30	Vanha Meritie	H	Liikenne	Meritie on toinen Hämeen merkittävistä sisämaalta rannikolle johtavista vanhoista yleisistä maanteistä. Tietä pidetään keskiaikaisena. Tie johtaa Turengista Lopen kirkonkylään ja sieltä Vihdin kautta Raaseporiin. Tien päälinjat ovat suurimmaksi osaksi säilyneet.
31	Napialan - Uhkoilan kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Napialan ja Uhkoilan kylien välinen kulttuurimaisema levittäytyy Tervajoen molemmiin puolin. Napialan kansakoulun nikkarityylinen koulurakennus valmistui 1898. 1800-luvun ja 1900-luvun alun rakennuskantaa on Nuutilan, Eskolan, Heikkilän ja Nuoritalon tiloilla. Napialan entisen nahkatehtaan tehdasrakennus on vuodelta 1938.

32	Tervakosken paperitehdas ja yhdyskunta	H,R,M	Teollisuus	Vuonna 1818 perustettu Tervakosken paperitehdas on nykyisin toimivista vanhin Suomessa. Käsipaperiosasto (1875) on tiilistä tehdasrakennuksista vanhin. Tehdas-yhdyskunnan puukirkko on vuodelta 1936 (ark. Jarl Eklund), kellotapuli vuodelta 1938. Tehdasalueen eteläpuolella sijaitsevat puiset työväen asuinrakennukset, valtaosa 1900-luvun alkuvuosilta, ja Lepolan vanhustentaloryhmä. Vanha kansakoulu valmistui 1891, uusi kansakoulurakennus 1951 (Heimo Kautonen). Vanhan tehdaskylän kaakkoispuolella sijaitsee yhtenäinen, 1940-luvulta lähtien rakentunut Mäyrän omakotialue.
33	Tervakosken vanha liikeyksykunta	H,R,M	Liiketoiminta	Sotien jälkeinen rapattujen liike- ja asuinrakennusten ehjä kokonaisuus.
34	Tervakosken kartano	H,R,M	Kartanokulttuuri	Tervakosken kartano on muodostunut vuonna 1800. Puinen päärakennus on vuodelta 1802, nykyasu vuosisilta 1935-36 (ark. Jarl Eklund). Viereisen asuinrakennuksen runko on vuodelta 1790. Erillisen talouspihan ympärillä ovat tiiliset navetta- ja tallirakennukset 1870-luvulta sekä joukko väenrakennuksia, joista vanhin vuodelta 1847. Kartanon vanhasta viljamakasiinista on rakennettu 1955 Tervakoski Oy:n virkailijaklubi (ark. Heimo Kautonen). Toimihenkilöiden asuinalueen Ala-Pariisin kerrostalo ja rivitalo ovat Tervakoski Oy:n rakennuttamia 1938 (Jarl Eklund). Ylä-Pariisin rivitalot ja pientalo on rakennettu 1965 (Heimo Kautonen). Myös Majakanmutkan yhtenäinen kolmen kerrostalon ryhmä 1960-luvulta on Tervakoski Oy:n rakennuttama.
35	Toivan kulttuurimaisema	H,M	Kartanokulttuuri	Entisestä Toivan kartanosta on jäljellä vanha alipyntinki sekä tiilestä muuratut, valkoiseksi kalkitut viljamakasiini ja riihi. Toivanjoen toisella puolella on Mankin entinen ruotusotamiehen puustelli (päärakennus 1800-luvulta).

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 10. Janakkalan maakunnallisesti arvokaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Vanha

Meritie kulkee Janakkalan keskiaikaisen kirkon edestä (kohteet nro 3 ja 30, Janakkala).

Harvialan kartanon kulttuurimaisemaa kesällä 2018 (kohde nro 16, Janakkala).

8.7 Jokioinen

Jokioisten maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 10 ja kuvassa 11.

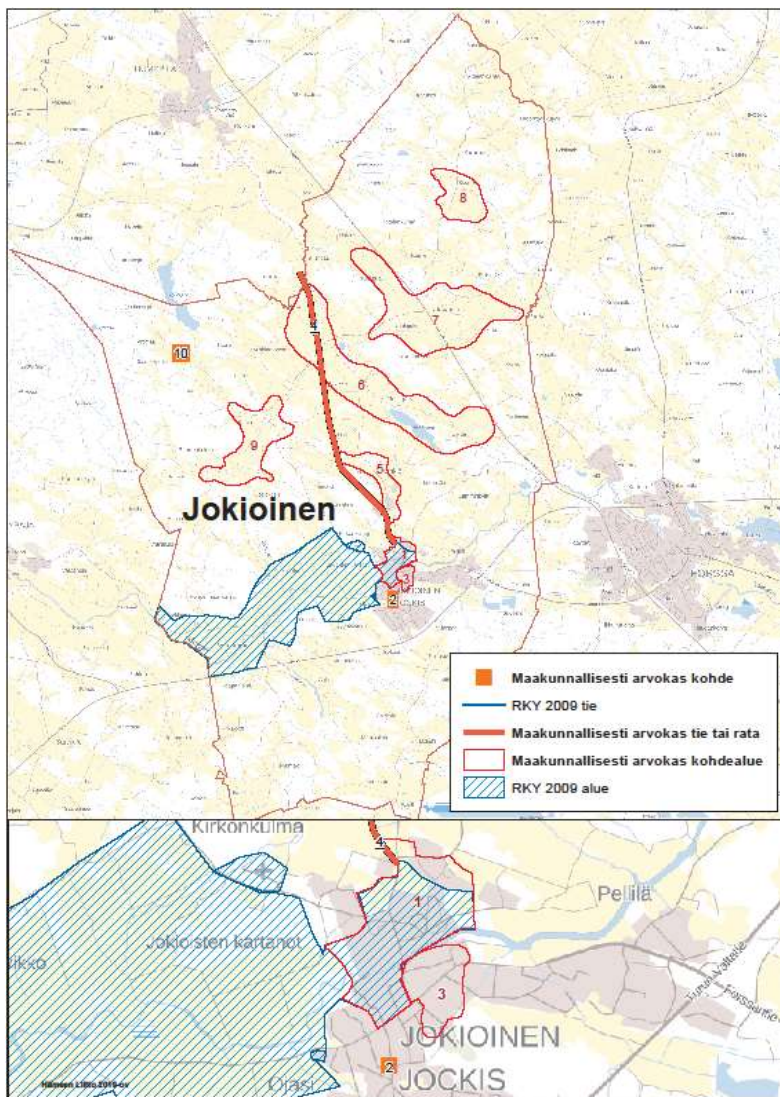
Taulukko 10. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Jokioisilla.

Jokioinen				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Jokioisten kartanoympäristö	H,R,M,I	Kartanokulttuuri	Jokioisten kartano on muodostunut vuonna 1562. Saadessaan säterivapauden 1617 kartano oli Suomen suurin. Kaksikerroksinen kivinen päärakennus rakennettiin 1700- ja 1800-lukujen taitteessa maaherra Willebrandin aikana. Päärakennus on uusklassismin varhaisimpia ja merkittävimpiä edustajia maassamme. Kartanoalueella on säilynyt talous-, tuotanto- ja asuinrakennuksia 1700-luvun lopusta lähtien. Humppilaan johtavan tien varrella sijaitsevat neljä työväen asuinrakennusta.
2	Ruokosuontien talot	H,R,M	Asuminen	Ruokosuontien pohjoisosassa on säilynyt puisia asuinrakennuksia 1800- ja 1900-lukujen taitteesta. Vanhimmat puutalot keskittyvät Ruokosuontieltä erkanevien Empunkujan ja Väinöntien ympäristöön. Paronintien reunassa on omakotitaloja 1930-40-luvuilta.
3	Kirkonkylän vanha keskusta	H,R,M	Kartanokulttuuri	Jokioisten kirkonkylällä on säilynyt monipuolista rakennuskantaa 1800-luvun lopulta ja 1900-luvun alkupuoliskolta. Kartanon vaikutus rakennuskannan muotoutumisessa on ollut huomattava. Kirkonkylän kansakoulurakennus, nykyinen kirjasto, valmistui 1889, Karl Fazerin entinen metsästysmaja Teerimäki 1915. Jälleenrakennuskauden arkkitehtuuria edustavat keskuskansakoulun (nyk. Miinan koulu) rakennukset 1950-luvun alkuvuosilta (ark. Jouko Ylihannu). Jugendhenkinen apteekintalo on vuodelta 1929 (ark. Wivi Lönn).
4	Museorautatie, Jokioinen - Minkiö	H,R,M	Liikenne	Humppilan ja Forssan välisestä, vuonna 1898 liikenteelle avatusta kapearaiteisesta rautatiestä on säilynyt seitsemän kilometrin pituinen rataosuus Jokioisten ja Minkiön välillä. Minkiön vanha asemarakennus on alkuperäinen. Säännöllinen liikenne radalla lopetettiin 1974 ja vuodesta 1978 liikennöintiä on hoitanut museorautatieyhdistys.
5	Minkiön kylämaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Peltomaisemien ympäröimä asutus on sijoittunut nauhamaisesti puustoisille kumpareille. Kalakosken koulu on vuodelta 1912. Kylän vanhan tonttimaan paikkeilla sijaitsee Inkin tila (päärakennus 1857, navetta 1900-l. alku). Maantien toisella puolen on kookas jalka-aitta. Sakkinen on entinen kartanon lampuotitila (päärakennus 1927). Kylän länsiosassa on Kiiipunmäen 1900-luvun alkupuolella rakentunut pientaloalue.
6	Minkiön - Savikon - Rehtijärven kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Laajaa tasankomaista viljelymaisemaa elävöittää entisen maatalousoppilaitoksen (päärakennus 1922) koivukuja. Rehtijärvi on kartanon vanhoja sivutiloja. Asuinrakennukset ovat vuosilta 1895 ja 1915. Kauko on kartanon entinen torppa, päärakennus on 1850-luvulta. Alueen pohjoisosassa on Nummelan sivukartanon komea navetta ja viljamakasiini. Rehtijärven entinen kansakoulu on vuodelta 1920.
7	Jänhijoen Latovainion kulttuurimaisema	- H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Porin tien molemmin puolin avautuu Jänhijoen varsilla polveileva laaja viljelytasanko. Latovainiossa on säilynyt vanhoja tilojen päärakennuksia: mm. Kuumantie 16, Markkula ja Terävä, jossa on myös 1700-luvun aitta. Terävän entinen kansakoulu on 1920-luvulta.

8	Kuuman kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Kuuman sivukartano perustettiin 1900. Tilalla on säilynyt työnjohtajan ja työväen asuinrakennukset 1900-luvun alusta sekä 1920-luvun sementtitiilestä muurattu navettarakennus. Läheinen Kuuman kansakoulu on rakennettu 1916.
9	Kiipun kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kiipun kylä lienee asutettu varhaiskeskiajalla. Rakennukset sijaitsevat harvakseltaan jokirannassa. Eskolan, Timarin ja Klemelän päärakennukset ovat 1800- ja 1900-lukujen vaihteen tienoilta. Karan tilan rakennukset sijaitsevat vanhalla kylätontilla. Harjula on vanhoja kartanon torppia. Hakalan ja Korkeakosken pihapiirit ovat vanhoja. Kiipunjärvelle johtavan tien varrella on vanhaa mäkitupalaisatusta. Kiipun 1902 rakennettua koulua laajennettiin 1922.
10	Kutila, Kiipu	H,R	Kartanokulttuuri	Kutila on Jokioisten kartanon entinen lampuotitila. Tilan molemmat asuinrakennukset ovat vuodelta 1900. Pihassa on sulkaurkkainen aitta 1700-luvulta.

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 11. Jokioisten maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Jokioisten kartanon entisiä työväenasuntoja kesällä 2018 (kohde nro 1, Jokioinen).

Museorautatien asemaympäristöä Minkiössä kesällä 2018 (kohde nro 4, Jokioinen).

8.8 Loppi

Lopen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 11 ja kuvassa 12.

Taulukko 11. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Lopella.

Loppi					
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus	
1	Lopen kirkonkylän kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Loppijärven pohjoisrannan laajan viljelymaiseman kohokohtina ovat molemmat kirkkorakennukset. Vanha puukirkko on rakennettu 1600-luvun keskivaiheilla. Kartat 1600- ja 1700-lukujen lopulta näyttävät asutuksen sijainneen tuolloin tiiviisti kirkon ympärillä. Rantapolun varrella oleva pienimittakaavainen asutus juontanee myös juurensa 1700-luvun lopulta. Rakennuskantaa 1800-luvulta ja 1900-luvun alkupuolelta on vanhalla kylätontilla sijaitsevan Ättyksen tilalla, Pietilässä, Uotilassa, Ilkossa ja Mäkelässä. Heikkilän yläkansakoulun talo on 1890-luvulta. Lopen Säästöpankin entinen toimitalo uuden kirkon lähistöllä on vuodelta 1926 (rkm. Heikki Siikonen).	
2	Lopen uusi kirkko, kirkonkylä	H,R,M	Kirkollishistoria	Lopen nykyinen kirkko on rakennettu 1885-1887 (ark. Constantin Kiseleff/ Kiseleff & Heikel). Tiilinen kirkko tuhoutui lähes kokonaan vuoden 1912 tulipalossa. Vuosina 1919-1921 kirkko rakennettiin entisen malliseksi käyttäen hyväksi vanhoja tiiliseiniä (ark. Ilmari Launis). Tyypiltään kirkko on tasavartinen ristikirkko. Arkkitehtuurin yksityiskohdat liittyvät uusgoottilaiseen ja romaaniseen muotokieleen.	
3	Lopen uusi kunnantalo	R,M	Hallinto ja puolustus	Lopen uusi kunnantalo on rakennettu 1979 (arkkitehtitoimisto Mikkola & Lehtiluoto). Kolmikerroksinen tiilirakennuksen julkisivu on kaksikerroksinen.	
4	Rantatie Leppälahti Vanhakoski	Pälsi - -	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Erittäin kaunis, tuuhean lehvistön reunustama kapea tie kulkee pitkin Loppijärven rantaa. Alue on asutukseltaan vanhaa. Sajaniemen rautakautisperäinen kylätontti on sijainnut Pälsin talon paikkeilla. Tien varrella on säilynyt monia 1800-luvun asuinrakennuksia, joista osa on ollut huvilakäytössä. Vanhakosken historiallisella myllypaikalla on yhä yksi myllyrakennus, myllärin asuintupa sekä kaksi vanhaa aittaa.
5	Haapamaja, Joentakana	R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Loppijärven niemessä on senaattori Yrjö-Koskisen 1800-luvun loppupuolella rakennuttama, arkkitehti Sebastian Gripenbergin piirtämä huvila Haapamaja. Pyöreistä haapahirsistä salvostettu rakennus on varhaisimpia kansallisromanttisia rakennuksia maassamme.	
6	Sajaniemen kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Peltojen keskellä sijaitsevan Ali-Melkon päärakennus on 1800-luvun lopulta. Lähellä Pälsin tienhaaraa on vanhaa mökkiläisasutusta.	
7	Sajaniemen kansakoulu	R,M	Sivistyshistoria	Sajaniemen vanhempi koulurakennus on uudistettu 1870-luvulla rakennetusta entisestä Sarvijoien päärakennuksesta 1903 (August Toivonen). Toinen puukoulurakennus on 1930-luvulta.	
8	Koivuniemi, Sajaniemi	H,R,M	Matkailu ja vapaa-aika	Professori Hannes Gebhard osti Sajaniemen kylän Koivuniemen kesäasunnokseen 1910 ja vietti siellä kesät 1911-1932. Koivuniemen hirsiset rakennukset ovat 1900-luvun alusta.	

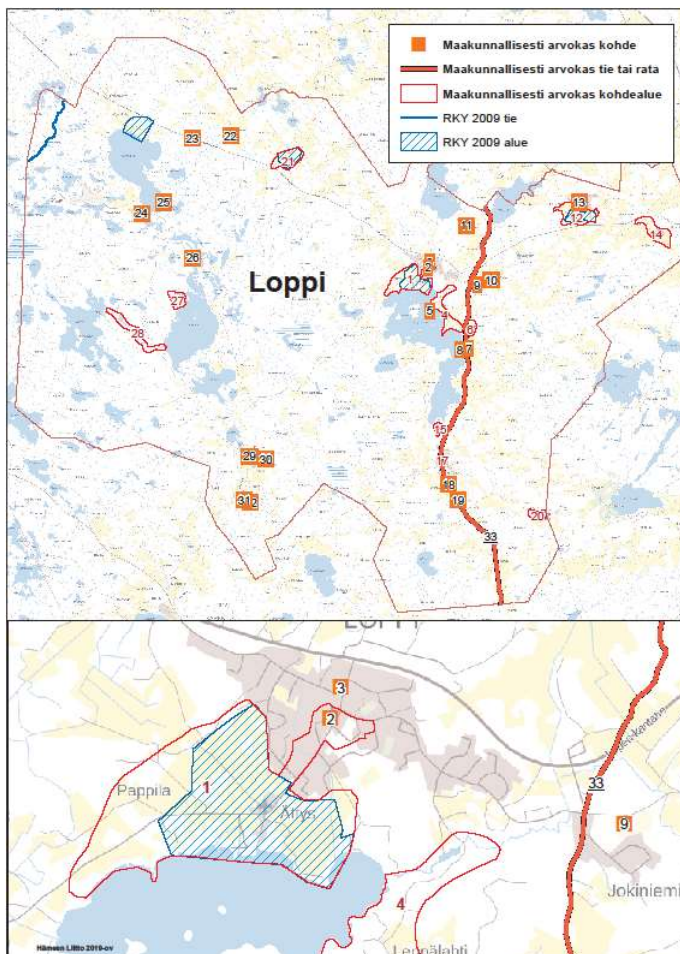
9	Kappalaisenpappila, Joentaka	R,M	Kirkollishistoria	Kappalaisenpappilan päärakennus on rakennettu vuonna 1872 vojakkalalaisesta syytinkirakennuksesta. Se edustaa aikansa talonpoikaista pappila-arkkitehtuuria.
10	Konkkala, Joentaka	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Joentaan Konkkala on vanha nimismiehen virkatalo. Puinen päärakennus on vanhimmilta osin 1700-luvulta.
11	Ojajoki	H,R	Hallinto ja puolustus	Ojajoki on vanha kruununnimismiehen virkatalo, joka periytyy tilana isonjaon ajoilta. Tilan kaksikerroksinen, huvilamainen päärakennus on vuodelta 1896.
12	Launosten Santamäen kulttuurimaisema	- H,R,M	Kartanokulttuuri	Alueen maisemakuvaa leimaavat kaksi kartanoa, Launonen ja Santamäki, joihin liittyy monipuolista elinkeinohistoriaa. Launosten kartano on muodostunut 1680-luvulla kolmesta Göran Brünowille lahjoitetusta tilasta. Myöhäistä uusklassismia edustava päärakennus on vuodelta 1878. Santamäen kartano on muodostunut Seppälän säteriratsutilasta. Vanhin päärakennus on rakennettu useassa eri vaiheessa 1800-luvulla, seuraava on vuodelta 1894 (ark. H. R. Helin). Uusin päärakennus valmistui 1920 (ark. Yrjö Sadeniemi). Rakennusten ympäristö on hoidettua puistoa. Mäellä sijaitseva Kansallistalo on 1900-luvun alkuvuosilta.
13	Launosten rautatieasema	H,R,M	Liikenne	Maanviljelysneuvos H. G. Paloheimo rakennutti vuosina 1906-1907 kapearaiteisen rautatien Riihimäeltä Kesijärven sahalle. Rata oli alun pitäen hevosvetoisille vaunuille tarkoitettu, kunnes 1911 se uusittiin junaliikennettä varten. Tältä ajalta on säilynyt Launosten jugendtyylinen asemarakennus sekä asemaan liittynyt majatalo.
14	Kormun kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Kormun kartano on muodostunut 1600-luvulla. Vanha päärakennus on ilmeisesti 1800-luvun alkupuolelta, uudempi vuodelta 1872. Kartanoalueen luoteispuolella on kymmenkunta työväen asuinrakennusta 1910-luvulta.
15	Viedahl Mustalahti, Läyliäinen	ja R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Viedahlin ja Mustalahden rakennusryhmät muodostavat ehjän maatalousmiljöön. Molempien tilojen päärakennukset ovat 1800-luvulta.
16	Läyliäisten meijerin alue	H,R,M	Teollisuus	Läyliäisten nahkatehtaan, myöhemmin meijerin tehdasalue on arvokas pala Läyliäisten kylän historiaa. Rakennukset edustavat 1930-luvun tiilirakentamista klassistisine tyylipiirteineen.
17	Läyliäisten seurantalo ja rukoushuone	H,R,M	Seurantalot	Seurantalo vuodelta 1922 sijaitsee asemakylässä, Vesitorinmäen edustalla. Kookas, yleisilmeeltään rakentamisaikansa asussa säilynyt seurantalo on asemakylän vanhimpia julkisia rakennuksia. Talon takana tie nousee rukoushuoneelle, joka valmistui 1936 arkkitehti Vaskisen suunnitelmien mukaan. Rinteessä on säilynyt vanha mäkitupalaispihapiiri.
18	Rekola, Läyliäinen	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Rekolan tila on yksi Soltinmäen kylätontin vanhoista kantatiloista. Tilan 1800- ja 1900-lukujen vaihteen rakennusryhmä muodostaa mielenkiintoisen talonpoikaisen kokonaisuuden.
19	Läyliäisten entinen kansakoulu	H,R,M	Sivistyshistoria	Läyliäisten entisen kansakoulurakennuksen arkkitehtuuri perustuu talonpoikaiseen rakennustapaan. Koulu on rakennettu 1891.
20	Patoja, Läyliäinen	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Patojan tilan hirsinen päärakennus on vuodelta 1869. Pihapiiriä rajaavat kaksi punamullattua talousrakennusta sekä luhtiaitta. Jokirannassa on saharakennus ja Kytäjätien haarassa Yli-Patojan vanha kivinavetta.

21	Topenon kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Topenon kylä mainitaan ensi kerran 1470. Kylän rakennukset sijaitsivat melko tiiviinä rykelmänä Topenojoen ja raitin varrella. Hemmon vanhan kestikievari- ja kärjäatalon päärakennus on rakennettu useassa eri vaiheessa, pääosin vuosina 1828 ja 1885. Suutarin mansardikattoinen päärakennus on vuodelta 1924. Vieressä on vanha pihatupa. Hurrin päärakennus vuodelta 1860 on ollut myös kärjäatalona. Peltoaukealla on komea jalka-aitta vuodelta 1832. Kyläkeskuksen ja joen eteläpuolella sijaitsevat Iso-Peuran ja Hokkalan rakennusryhmät 1800-luvulta 1900-luvun alkupuolelle. Topenon kansakoulu on vuodelta 1899, laajennus 1900-luvun alkupuolelta.
22	Leppäniemi, Salo	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Leppäniemi on erotettu Salon säteriratsutilasta 1866. Klassisistinen päärakennus valmistui 1927 (ark. Toivo Paatela). Puisto ja puutarha perustuvat puutarha-arkkitehti Paul Olssonin suunnitelmaan. Harmaakivinen viljamakasiini on 1800-luvun alkupuolelta, kivinavetta vuodelta 1906 ja työväen asuinrakennus vuodelta 1908.
23	Seppälä, Vojakkala	H,R	Talonpoikaiskulttuuri	Seppälän (ent. Kurjenojan) torpan harmaapintaiset hirsirakennukset antavat kuvan 1800-luvun torpparimiljööstä. Salon kylä oli Lopen suurimpia torppariläänejä.
24	Kaartrannan entinen koulurakennus	H,R,M	Sivistyshistoria	Kaartrannan entisen koulutalon arkkitehti noudattelee viime sotien jälkeisen ajan tyyppikoulurakentamista 1950-luvun alkupuolelta. Lautaverhous, julkisivujen jäsentely ja funktionalistinen kuisti tuovat rakennukseen yksilöllistä ilmettä. Rakennus on hiljattain saneerattu matkailukäyttöön, mutta julkisivut on säilytetty väritystä lukuun ottamatta lähes alkuperäisinä.
25	Salon kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Salon kartano on muodostettu 1600-luvulla. Kartanon tilakeskuksessa on säilynyt vähintään 12 kartanon rakennuttamaa rakennusta, mm. vanha kivinavetta, hirsinen väentupa, talli, paja ja aitta. Päärakennus on rakennettu vaihteittain 1800-luvun alkupuoliskon aikana.
26	Marskin maja, Salonkylä	H,R	Hallinto ja puolustus	Marsalkka Mannerheim sai 1942 Rukajärven suunnan rintamamiehiltä 75-vuotislahjaksi pyöröhirrestä veistetyt metsästysmajan, kalamajan ja saunan. Vuonna 1944 Lieksanjärven rannalla sijainneet rakennukset purettiin ja pystytettiin seuraavana vuonna Lopen Punelian rannalle. Maja on ollut turistinähtävyytenä vuodesta 1959. Pyöröhirsinen kahvilarakennus on vuodelta 1973.
27	Salmion kartano ja kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Salmion tila on erotettu Salon kartanosta 1800-luvun keskivaiheilla. Tilustie johtaa rakennuksille metsän läpi, vanhat kiviaidat seurailevat tietä. Puinen päärakennus on vuodelta 1870, klassisistinen korjaus vuodelta 1936. Pihapiirissä on toinen vanha asuinrakennus sekä ulkorakennuksia.
28	Rautakosken historiallinen teollisuusmiljö, Salonkylä	H,M	Teollisuus	Salon kartanon omistajan, lippujunkkari A. F. Sohlmanin rautaruukki valmistui Rautakosken varrelle 1850. Tehtaan toiminta lopetettiin 1900-luvun alussa. Vanha rautateollisuus on jättänyt jälkensä Rautakosken ympäristöön, vaikkei varsinaisia tehdasrakennuksia enää olekaan. Alueella on lukuisia sysimiilujen ja tervahautojen jäännöksiä.

29	Pilpalan myllymiljö	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Pilpalan vesimylly on pertteliläisen Juho Sacklinin vuonna 1895 rakentama. Myllymaisemaan liittyy kaksi koskenrannan vanhaa hirsistä asuinrakennusta sekä seuratalo 1900-luvun alkupuolelta.
30	Hyrry, Pilpala	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Hyrryn tilan uusrenessanssityylinen päärakennus on rakennettu 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Talusrakennuksia ovat mm. kivinavetta ja vanha tolppa-aitta.
31	Hunsalan entinen rautatieasema	H,R,M	Liikenne	Vuonna 1911 valmistui Hyvinkään ja Karkkilan välinen kapearaiteinen rautatie. Tuolta ajalta on myös Hunsalan jugendtyylinen asemarakennus, joka on arkkitehti Hilding Ekelundin suunnittelema.
32	Hunsalan työväentalo, Hunsala	H,R	Seurantalot	Hunsalan työväenyhdistyksen talo on vuodelta 1912.
33	Vanha Meritie	H	Liikenne	Meritie on toinen Hämeen merkittävistä sisämaalta rannikolle johtavista vanhoista yleisistä maanteistä. Vaikka tien alkuhistoria on monilta osin selvittämättä, pidetään sitä keskiaikaisena. Tie johtaa Turengista Lopen kirkonkylään ja sieltä etelään Vihdin kautta Raaseporiin. Tien päälinjat ovat suurimmaksi osaksi säilyneet.

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 12. Lopen maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Kormun kartanoympäristöä kesällä 2018 (kohde nro 14, Loppi).

Läyliäisten entisen meijerin alue kesällä 2018 (kohde nro 16, Loppi).

8.9 Riihimäki

Riihimäen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 12 ja kuvassa 13.

Taulukko 12. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Riihimäellä.

Riihimäki				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Paloheimonkadun katunäkymä	H,R,M	Asuminen	Paloheimonkadun varrella on mielenkiintoinen kooste eri aikakausien arkkitehtuuria 1900-luvun alkupuolelta 1960-luvulle: Paloheimonkatu 18:n jugendtyylinen asuinrakennus (1911); 1940-luvulla Riihimäen Saha Oy:n työntekijöille rakennetut Pomolinna (ark. Jarl Eklund) ja Hallikuja 8:n Nälkälinnana tunnettu kerrostalo (ark. Viljo Revell); Paloheimonkatu 22-26: Autolan modernistinen liikerakennus vuodelta 1962 (arkkitehtitsto Marjatta ja Martti Jaatinen); samalta aikakaudelta oleva entinen Siwan myymälärakennus kadun toisella puolen; Paloheimonkatu 28:n kolme pistetaloa vuodelta 1949 (ark. Ole Gripenberg); Paloheimonkatu 27:n pengertalo vuodelta 1954 (ark. Veli Valorinta).
2	Rajapolku 8	H,R,M	Asuminen	Vuonna 1900 rakennettu jugendtyylinen, jyrkkäkattoinen ja huvilamainen asuintalo. Rakennuttaja oli rautatien koulun opettaja Juho Tuura.
3	Riihimäen linja-autoasema	H,R,M	Liikenne	Riihimäen linja-autoasema on rakennettu 1955. Arkkitehtuuriltaan modernin jälleenrakennuskauden rakennuksen on suunnitellut professori, arkkitehti Martti Jaatinen.
4	CGI, entinen kunnallistietotalo, Hämeenkatu 10	R,M	Liiketoiminta	Hämeenkatu 10:ssä sijaitsevan entisen kunnallistietotalon ovat suunnitelleet arkkitehdit Kaarina Löfström ja Matti K. Mäkinen.
5	Valtion virastotalo, Taidemuseo	R,M	Hallinto ja puolustus	Valtion virastotalo Tempelikatu 8:aan valmistui vuonna 1963. Se on arkkitehtien Marjatta ja Martti Jaatisen suunnittelema. Osa virastotalosta on muutettu taidemuseoksi arkkitehtitoimisto Mikko Jaatisen suunnitelmien mukaan 1994-1995.
6	Kansalaisopisto, Puistikko 5	R,M	Sivistyshistoria	Riihimäen kansalaisopiston klassisistinen rakennus on valmistunut vuonna 1928 rakennusmestari J. E. Valorinnan piirustusten mukaan.
7	Kalevankadun koulurivistö ja kaupungin virastotalo	H,R,M	Sivistyshistoria	Kalevankadun varteen rakentui 1940–1960-luvuilla kerroksellinen, arkkitehtuuriltaan tasokas hallinto- ja koulurakennusten rivi: kaupungin virastotalon vanhempi osa 1948, Veli Valorinta; Harjurinteen yläaste, entinen kansalaiskoulu, 1950 arkkitehti Georg Jägerroos; Riihimäen kauppaoppilaitos 1963, arkkitehdit Marjatta ja Martti Jaatinen ja laajennus 1990, arkkitehti Erkki Valovirta; Karan koulu 1956, arkkitehti Eeva Larkka.
8	Allinna, Koulukatu 14	R,M	Asuminen	Riihimäen taajaväkisen yhdyskunnan ensimmäinen johtaja A. R. Gestrin rakennutti asuinrakennuksen korkealle mäelle vuonna 1919 (ark. Oiva Kallio). Korkean aumakaton kattama, vaaleaksi rapattu rakennus ilmentää lähinnä mannereurooppalaista asuntoarkkitehtuuria.
9	Kino-Sampo	H,R	Matkailu ja vapaa-aika	Kino-Sampo on otettu käyttöön vuonna 1917 elokuvateatterina. Rakennusta on laajennettu 1958 lisäämällä aulatilaa sekä rakentamalla katsomon poistumistie ja kellaritilat. Rakennus edustaa tyyliltään lähinnä nuukkaa myöhäisjugendia.
10	Peltosaaren tuulimyllykorttelit	R,M	Asuminen	Riihimäen kaupunki järjesti 1960-luvulla Peltosaaren pohjoismaisen arkkitehtikilpailun. Ensimmäisen palkinnon saivat vuonna 1967 arkkitehdit Mane Hetzer ja Kaj Nyman. Vuoden 1972 asemakaavassa suunnitelma oli muuttunut, mutta korttelipihoja muodostavat itäosan tuulimyllykorttelit ovat alkuperäisen suunnitelman mukaiset.

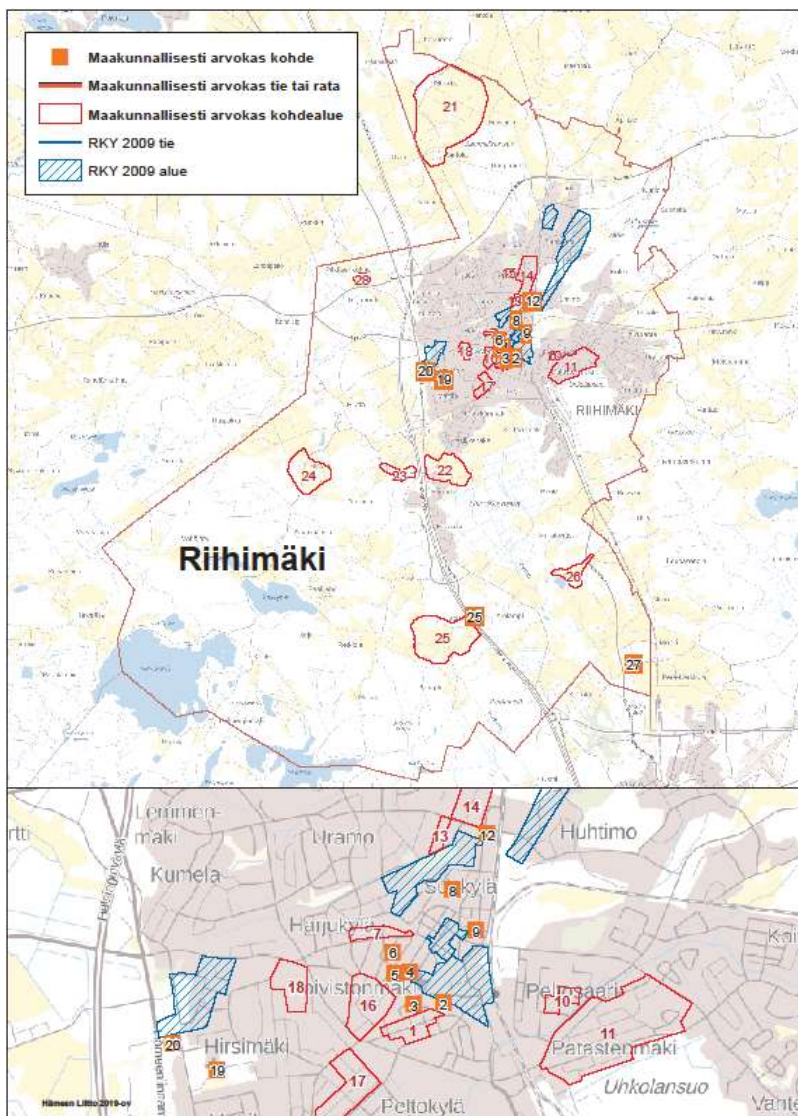
11	Patastenmäen pientaloalue	H,R,M	Asuminen	Patastenmäen alue on ajallisesti ja arkkitehtuuriltaan kerroksinen alue, jota määrittävät kolme erilaista aikakerrostumaa: 1900-luvun alkupuolen asuintalot ja puukoulu; jälleerakennuskauden kaava vuodelta 1949, joka mahdollisti palveluihin liittyvät rakennukset, uudet asuinrakennusryhmät ja puistoalueet; myöhempi täydennysrakentaminen yksittäisille tonteille. Vaikka jälleerakennuskausi näkyy voimakkaasti Patastenmäen ilmeessä, on alueella säilynyt myös vanhempaa rakennuskantaa.
12	Pohjoinen koulu, Karankatu 13	H,R,M	Sivistyshistoria	Pohjoisen koulun vuodelta 1928 on suunnitellut rakennusmestari J. E. Valorinta. Vuonna 2005 valmistui merkittävä laajennus ja liikuntahalli arkkitehtitoimisto Pääsky & Siistosen suunnitelmin. Uudisosa on nivelletty kiinni vanhaan koulurakennukseen.
13	Asevelitalot, Aseveljentie 9-25	R,M	Asuminen	Aseveljentien varrella muodostavat jo sodan alkuvuosina rakennetut ns. invaliditalot eli asevelitalot (Aseveljentie 9-15) yhtenäisenä säilyneen kokonaisuuden.
14	Petsamon ja Juppalan pientaloalueet	R,M	Asuminen	Petsamon ja Juppalan kaupunginosat kaavoitettiin heti sotien jälkeen tyydyttämään jälleerakennuskauden omakotitonttien kysyntää. Petsamon kaavan laati 1945 arkkitehti Otto-I. Meurman, Juppalan alueen 1947 arkkitehti Salme Setälä. Talvisodan aikana Suomeen lahjoituksena saatuja ruotsalaisten talotehtaiden valmistamia omakotitaloja hankittiin myös Riihimäelle yhteensä 17 kappaletta. Talot valmistuivat Ruotsinkadun varteen 1940–41. Petsamonkadulla Peuranpolun risteyksestä pohjoiseen on hyvin säilynyt, 1940-luvun lopulla ja 1950-luvun alussa muodostunut tyyppi- eli rintamamiestaloalue. Petsamonkatu 15-21:n yhtenäinen omakotitalojen rivistö rakennettiin 1945–47 Puutalo Oy:n mallitalon "Rauhalan" piirustuksin (Jorma Järvi ja Toivo Jäntti). Samalla puolella katua (25–31) sijaitsee myös Puutalo Oy:n kaksikerroksisia Tervakoski-tyyppin puukerrostaloja vuodelta 1943.
15	Ilomäen tyyppitalot ja asemakaava	R,M	Asuminen	Ilomäen pientaloalueen talotyyppit suunniteltiin samanaikaisesti kaavan laatimisen kanssa 1967. Tontit ovat n. 400 m ² suuruisia, talot atriumtyyppisiä. Alue edustaa aikansa parhaimmista Riihimäellä. Talotyyppit ovat arkkitehtien Antti Iltasen ja Kalevi Väyräsen suunnittelema.
16	Koivistonmäki, kaupunginosa	III H,R,M	Asuminen	Koivistonmäen pientaloalue on syntynyt 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Alueelle on myöhemmin rakennettu joitakin uudisrakennuksia, joista osa ympäristöönsä sopeutumattomia. Aapiskujan ja Lopentien välissä sijaitsevat Eteläisen kansakoulun rakennukset, joista vanhempi on vuodelta 1905 (ark. Yrjö Sadaniemen mallipiirustukset). Opintien varressa sijaitseva klassisistinen kivirakennus on vuodelta 1932 (rkm. Urho Mäkinen). Pihapiirissä on Lopentien varrella entinen opettajan asuinrakennus samalta ajalta.

17	Hirsimäen eteläosan pientaloalue	H,R,M	Asuminen	Hirsimäen vilkkain rakentuminen ajoittuu sotien jälkeiseen jälleenrakennuskauteen, mutta alueen eteläosa on rakentunut jo ennen sotia. Alueen asemakaava laadittiin 1951–53. Yhtenäisimpänä on säilynyt Lopentien ja Etelän Viertotien välinen alue, jossa Syrjäkatu ja Ajurinkatu edustavat Hirsimäen vanhinta yhtenäistä rakennuskantaa. Asuinrakennukset vaihtelevat pienistä ja vaatimattomista 1900-luvun alkupuolen taloista suurempiin ja muodoltaan monipuolisempiin, yksityiskohdissaan jopa klassisismia edustaviin rakennuksiin. Sivukadulla on jälleenrakennuskauden kaavan mukaan rytmitelty rivistö omakotitaloja, joista osa on harmaaksi rapattuja ja loput lautaverhoiltuja.
18	Sako teollisuusalue	Oy:n H,R,M	Teollisuus	Sakon tehdasalueella on ollut jo 1900-luvun alussa mm. sekä terva- että saippuatehdas. Alueen vanhin rakennus on tehdaspalvelurakennus vuodelta 1913, joka on 2010-luvun lopulla entisöity perusteellisesti. Kokonaisuuteen kuuluvat edustusrakennus (1922) sekä hallintorakennus (1941). Arkkitehtitoimisto Lappi-Seppälä & Martas ovat suunnitelleet 1940-luvun rakennukset.
19	Kappelikirkko, hautausmaa	R,M	Kirkollishistoria	Riihimäen hautausmaan kappeli on valmistunut vuonna 1956 kauppalanarkkitehti Lauri Heinäsen piirustusten mukaan. Vuoden 1986 laajennuksen ja peruskorjauksen suunnitteli arkkitehti Harri Hietanen.
20	Suomen metsästysmuseo	R,M	Sivistyshistoria	Suomen metsästysmuseo valmistui Riihimäelle vuonna 1989 ja on arkkitehti, professori Osmo Lapon ja arkkitehti Juhani Westerholmin käsialaa.
21	Riihiviidan kartano ja kulttuurimaisema, Ryttylä	H,R,M	Kartanokulttuuri	Kartanon jugendtyylinen päärakennus on rakennettu vuonna 1916 kunnallisneuvos A. R. Gestriinin toimesta. Rakennusryhmän itäpuolella avautuu laaja viljelymaisema. Kartanon luovuttamille maille rakentui jälleenrakennuskaudella siirtoväen ja rintamalta palanneiden asuntoalue, Siirtola, jossa toimi oma kansakoulu vuodesta 1952 lähtien.
22	Herajoen kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Herajoen kylä on asutettu keskiajan kuluessa. Parmalan ja Ali-Laurilan uusrenessanssityyliset päärakennukset ovat 1890-luvulta. Yli-Laurilan päärakennus on vuodelta 1920 (rkm. Olamo). Herajoen kansakoulu on rakennettu mallipiirustusten mukaan vuosina 1907-1908 ja laajennettu 1923. Uusin osa on vuodelta 1986.
23	Herajoen työväentalon ympäristö	H,M	Seurantalot	Herajoen työväenyhdistys osti 1909 Lopelta vanhan käräjätalon ja pystytti sen Herajoen kylään työväentaloksi. Rakennusta on myöhemmin jatkettu tiilisellä näyttämöosalla.
24	Hiivolan kulttuurimaisema	H,R,M	Kartanokulttuuri	Hiivolan tila oli aiemmin Kytäjän kartanon ulkotila. Päärakennus, entinen tilanhoitajan asunto on vuodelta 1906. Alueella on myös työväen asuintalo vuodelta 1918 sekä aitta ja talli 1890-luvulta. Hiivolan entinen koulu sijaitsee kyläkeskuksen eteläpuolella.
25	Isolan kartano ja kulttuurimaisema, Arolampi	H,R,M	Kartanokulttuuri	Isola on perustettu kruunun uudistilaksi vuonna 1788. Kartanon kaksikerroksinen päärakennus on vuodelta 1919 (ark. Oiva Kallio). Sen arkkitehtuurin lähtökohdat ovat vanhemmassa kartanoarkkitehtuurissa. Tiilinen karjasuoja on vuodelta 1928 (rkm. Heikki Siikonen). Riihimäen vanhin kansakoulu, Arolammen koulu, valmistui vuonna 1899.

26	Arolammin kylä	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Arolammin kylän kulttuurimaisemakokonaisuuteen kuuluvat Vantaanjoki, Arolampi, Kuninkaan kartaston mukainen kylätie ja rakennukset peltoineen. Pirttilän tilalla, joka mainitaan jo 1539, on päärakennus vuodelta 1892. Myös Katilan ja Nokkalan päärakennukset ovat 1800-luvun lopusta. Vanhojen tilojen rakennukset osoittavat keskiajalta periytyvän kylätontin paikan.
27	Rauhasaari, Arolampi	R,M	Kartanokulttuuri	Rauhasaaren tilan kaksikerroksinen päärakennus on rakennettu v. 1919 (ark. Oiva Kallio). Säterikattoisen rakennuksen julkisivua hallitsevat klassisistiset pylväsaiheet.
28	Pitkäsenkulma	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Ylitalon päärakennus on vanhimmilta osin vuodelta 1827, nykyasu vuodelta 1891. Pihapiirissä on riihi 1800-luvun alusta sekä aitta 1890-luvulta. Ali-Pitkäsen perinteiseen tapaan rakennetun päärakennuksen iästä ei ole tarkkaa tietoa.

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 13. Riihimäen maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Tervakoski Oy:n tyyppitaloja Petsamon pientaloalueella (kohde nro 14, Riihimäki). Kuva: Juho Haavisto.

CGI, entinen kunnallistietotalo kesällä 2018 (kohde nro 4, Riihimäki). Kuva: Juho Haavisto.

8.10 Tammela

Tammelan maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 13 ja kuvassa 14.

Taulukko 13. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Tammelassa.

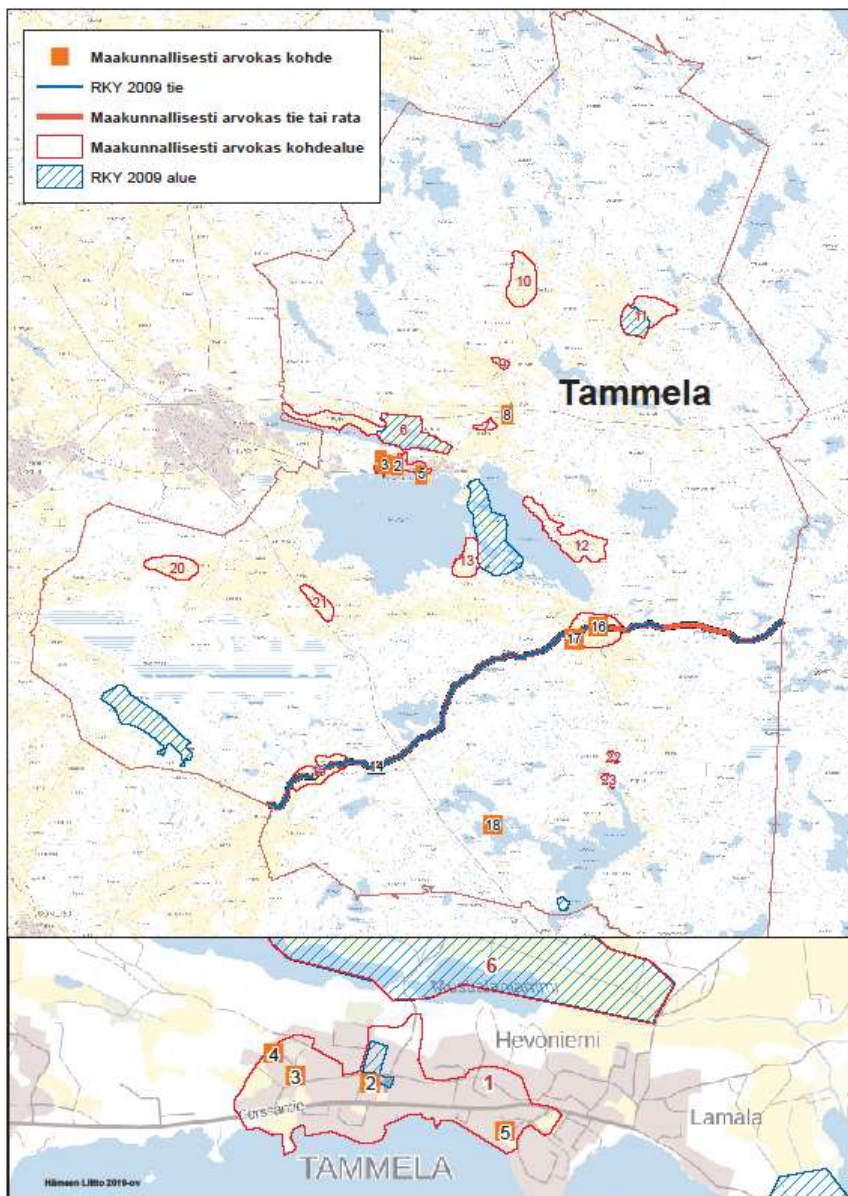
Tammela				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Tammelan kirkonkylän kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Tammelan kylästä kehittyi 1400-luvun loppupuolella pitäjän keskus. Maisemaa hallitsee yhä keskiaikainen kirkko 1500-luvun alusta. Uusi hautausmaa on sijainnut vuodesta 1812 tien toisella puolen. Uusi, arkkitehti Arto Sipisen suunnittelema valkea kunnantalo on keskellä kirkonkylää. Vanhaa asutusta ja julkisia rakennuksia on säilynyt runsaasti. Erittäin edustava on vanhan kansakoulun pihapiiri. Jussilan (Humalainen) tilan 1800-1900-lukujen taitteen rakennukset sijaitsevat alkuperäisellä paikallaan. Marttilan (Niemi), Rauhaniemen ja Päivölän päärakennukset ovat 1800-luvun loppupuolelta. 1930-luvulta ovat Nuorisoseurantalo Auran pirtti ja kunnantalonakin toiminut entinen suojeluskuntatalo Manttaali.
2	Tammelan kunnantalo	R,M	Hallinto ja puolustus	Tammelan uuden kunnantalon suunnittelusta järjestettiin arkkitehtuurikilpailu, jonka voitti Alvar Aallon koulukuntaan kuulunut arkkitehti Arto Sipinen. Kunnantalo on rakennettu vuosien 1989-1991 aikana.
3	Kirkonkylän kansakoulu, Tammela	H,R,M	Sivistyshistoria	Kirkonkylän kansakoulun hirsinen rakennus on rakennettu lääninarkkitehti G.Th. Chiewitzin 1862 laatimin piirustuksiin. Vuonna 1877 valmistui erillinen käsityörakennus, veistokoulu, jonka arkkitehtuuri on yksinkertaisempaa kuin päärakennuksen.
4	Waarinpää	H,R	Asuminen	Waarinpään on rakennuttanut Tammelan Kotiteollisuuskoulun johtaja Vihtori Norri 1936. Asuintalo edustaa ajan modernia arkkitehtuuria, ns. valkoista funkista.
5	Vekkilä, Hevoniemi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vekkilän vanha hirsipintainen päärakennus on osin 1700-luvulta, osin 1800-luvun alkupuolelta. Uudempi päärakennus on 1870-luvulta, nykyasu 1900-luvun alkupuolelta. Tilan maatalousrakennukset on rakennettu lähes kokonaan ennen 1940-lukua.
6	Mustialan - Kaukjärven kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kaukjärven pohjoisrannalla on laaja kulttuurihistorialtaan monipuolinen maisema-alue, joka koostuu Kaukjärven ja Uudenkylän kyläasutuksesta ja Mustialan maatalousoppilaitoksen ympäristöstä. Kaukjärven vanha kyläontti on sijainnut nykyisen Päivölän ja Kylä-Nikkilän tilojen paikkeilla. Vanhaa rakennuskantaa on Päivölässä ja Pinnillä (päärakennukset 1800-luvulta), Kuuselassa, Tarrilla, Norrilla, Anttilassa sekä Yli-Joudolla (päärakennukset 1900-luvun alusta). Vanha kansakoulu on vuodelta 1909. Mustialan maanviljelysopisto aloitti toimintansa 1840. Rakennuskanta on vanhimmilta osin opiston perustamisen ajoilta. Ensimmäisen rakennusvaiheen suunnitelmat teki Turun kaupunginarkkitehti P. J. Gylich. Vanha konttori, Vanhala, ja korjausverstas on rakennettu vuonna 1839 Gylichin piirustusten mukaan. Pitkälä on kaksikerroksinen, puinen asuinrakennus vuodelta 1874. Tiilestä muurattu vanha opistorakennus on vuodelta 1862 (lääninarkkitehti C. A. Edelfelt). Tiilinen ruokalarakennus vuodelta 1879 perustuu tiettävästi G. Th. Chiewitzin suunnitelmaan. Tiiliset talousrakennukset ovat pääasiassa 1870- ja 1880-luvuilta.

7	Myllykylän ympäristö	koulun	H,R,M	Sivistyshistoria	Myllykylän kouluna on entinen Mustialan kansakoulu vuodelta 1896. Koulun pihapiiriin kuuluu nykyään vanha koulurakennus sekä kaksi muuta puurakennusta vuosilta 1933 ja 1948.
8	Myllykylän mylly		H,R	Talonpoikaiskulttuuri	Nykyinen Myllyjoen turbiinimyllyrakennus on 1800-luvun lopulta. Sähköntuotanto on lopetettu 1990-luvun alussa ja myllyrakennus kunnostettu loma-asunnoksi.
9	Pihtikosken miljö		H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Myllyjoen Pihtikosken ympäristö on vanhan myllykulttuurin leimaamaa. Myllyrakennus on purettu. Kylätien varrella on 1900-luvun alun Heinilän maatilat ja mäkitupalaisasutusta.
10	Susikkaan kylämaisema		H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Liinaharjan tilan puutarha ja punatiilinen navetta muodostavat viehättävän raittinäkymän. Vanha kylätontti on sijainnut Liinaharjan eteläpuolella. Simolan tilan päärakennus on vuodelta 1922, pihapiiriin kuuluu vanha aitta. Perttulan tilalla on kotimuseo.
11	Teuron ja Kuuslammin kyläasutus		H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Teuron keskiajalla asutettu kylä on säilynyt rakennuskannaltaan tiiviinä Teuronjoen ja maanteitten risteyksessä. Ali-Tuomolan sekä Ali- ja Yli-Lekkalan tilojen rakennukset muodostavat lehtipuiden varjostaman raittinäkymän. Joen eteläpuolella on jugendtyylinen kaupparakennus (1906). Kyläkeskuksen länsipuolella on Ranttilan tilan rakennusryhmä, päärakennus vuodelta 1870. Yli-Tuomolan päärakennus on vuodelta 1869, Kuuselan päärakennus 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta. Teuron kylän kansakoulu on vuodelta 1896, kylätalo (entinen rukoushuone) vuodelta 1926. Kuuslammin tiiviin kylän vanhimmat rakennukset, Kujalan vanha torppa ja Pietilä, ovat 1800-luvulta.
12	Hykkilän ja Lunkaan kylien kulttuurimaisema		H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kuivajärven koillisrannan asutus on syntynyt viimeistään 1400-luvulla. Hykkilän ja Lunkaan kylät sijaitsevat rannalla vierekkäin. Talojen rakennukset ovat vanhan kylätien varrella. Kylän vanhoja taloja ovat Mäkilä (Salonen), vanha ratsutila Hokka (Pietilä) ja vanha sotilasvirkatalo Nissi (Siikonen). Hykkilän kylässä muodostavat Sipilän, Erkkilän ja Mikkolan tilojen rakennukset 1800-luvulta ja 1900-luvun alkupuolelta yhtenäisen ryhmän. Vanhaa rakennuskantaa on myös Jussilassa ja Könnössä. Hykkilän kylässä sijaitsee kylien yhteinen nuorisoseuratalo vuodelta 1923. Vanha työväentalo kylän pohjoisosassa on latona. Hykkilän koulu on vuodelta 1906.
13	Kaukolan kylä ja kulttuurimaisema		H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Kaukolan kylä on asutettu viimeistään 1400-luvulla. Kylän pohjoispäässä, vanhalla kylätontilla muodostavat Yrjölän ja Jaakkolan tilojen rakennusryhmät tiiviin kokonaisuuden. Myös Penttilän, Rekolan sekä Ali- ja Yli-Huokunan tiloilla on perinteistä rakennuskantaa.
14	Hämeen Härkätie		H	Liikenne	Hämeen Härkätie muodosti toisaalta tärkeän pyhiinvaelluspolun Turun ja Hattulan välillä, toisaalta keskeisen hallinnollisen yhdystien Turun ja Hämeen linnojen välillä. Se oli merkittävimpiä yleisiä maanteitä koko keskiajan. Tammelan alueella Härkätie on säilyttänyt perinteisen linjauksensa parhaiten Portaankylästä Somerolle johtavalla tieosuudella sekä museotien osuudella Portaankylä ja Rengon välillä.
15	Portaankylä ja kulttuurimaisema		H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Portaankylä on syntynyt jo varhaiskeskiajalla Hämeen Härkätien varrella. Kyläkeskuksessa on säilynyt joitakin vanhoja taloja, merkittävimpana Syrjälän rakennusryhmä. Kylän itäosassa on vanhaa mäkitupalaisasutusta laajalla alueella. Portaankoulu on vuodelta 1898.

16	Syrjälä, Porras	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Rakennuskannaltaan yksi Hämeen parhaiten säilyneitä tiloja. Hirsipintaiset rakennukset muodostavat neliömäisen umpihiphan Hämeen Härkätien varteen. Paritupatyypinen päärakennus on toisesta päästään kaksikerroksinen, päädyssä on vuosiluku 1843. Hirsiset navetta, talli, aitta, sauna ja kellari ovat myös 1800-luvun keskivaiheilta.
17	Talonen, Porras	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Talosen tila on siirretty Portaan kyläkeskuksesta Härkätien ja Liesjärventien risteykseen vuonna 1860. Puinen päärakennus on vuodelta 1885. Pihakokonaisuuteen kuuluvat lisäksi toinen vanha asuinrakennus ja hirsinen karjasuoja vuodelta 1904.
18	Hyypiön kämpmä, Liesjärven kansallispuisto	H,R	Teollisuus	Hyypiön hirsikämpmä on rakennettu 1950 metsähallituksen suonkuivatusosaston työntekijöille. Luhtimainen rakennus on salvottu pyöröhirsistä. Kokonaisuuteen kuuluu pyöröhirsinen savusauna.
19	Letkun kylän kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Hämeen Härkätien varrella sijaitseva Letkun kylä mainitaan lähteissä ensi kerran 1470. Kylän kulttuurimaisemalle antavat leimansa Kytöniitynojan laskeutuvat pellot ja kauniisti kaarteleva tie, jonka varrella kylän rakennukset sijaitsevat. Rakennuskantaa 1800-luvulta ja 1900-luvun alusta on säilynyt mm. Raunion, Yli-Jaakkolan ja Puosin tiloilla. Letkun kansakoulu on vuodelta 1903, maamiesseurantalo vuodelta 1922.
20	Sukulan kylä ja kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Sukulan kylä on muodostunut keskiajalla, mutta nykyinen kylärakenne on syntynyt 1800-luvulla. Laajan viljelysaukean reunalla sijaitsevat rakennukset muodostavat yhtenäisen kokonaisuuden.
21	Riihivalkaman kyläasutus	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Riihivalkaman kylän asutus seuraa vanhan maantien linjaa. Nikulan ja Markkulan tilojen rakennusryhmä sijaitsee vanhalla Kallion kylätontilla. Etelämmässä tien varrella on mm. seurantalo vuodelta 1914 ja pienipiirteistä asutusta puutarhoineen.
22	Vistinkosken myllymaisema, Liesjärvi	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Turpoonjoen Vistinkosken partaalla on vanha mylly. Ympäriällä on vanhaa asutusta ja tien varrella Liesjärven työväenyhdistyksen talo 1910-luvulta.
23	Tammelan metsäoppilaitos, Liesjärvi	H,R,M	Sivistyshistoria	Liesjärven kruununpuiston metsien tuntumaan 1950-luvun lopulla rakennettu metsäopisto. Rapatut laitosrakennukset ilmentävät tyypillistä 1950-luvun kouluarkkitehtuuria.

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 14. Tammelan maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Myllykylän koulun ympäristöä kesällä 2018 (kohde nro 7, Tammela).

Teuron kylää kesällä 2018 (kohde nro 11, Tammela).

8.11 Ypäjä

Ypäjän maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on esitetty taulukossa 14 ja kuvassa 15.

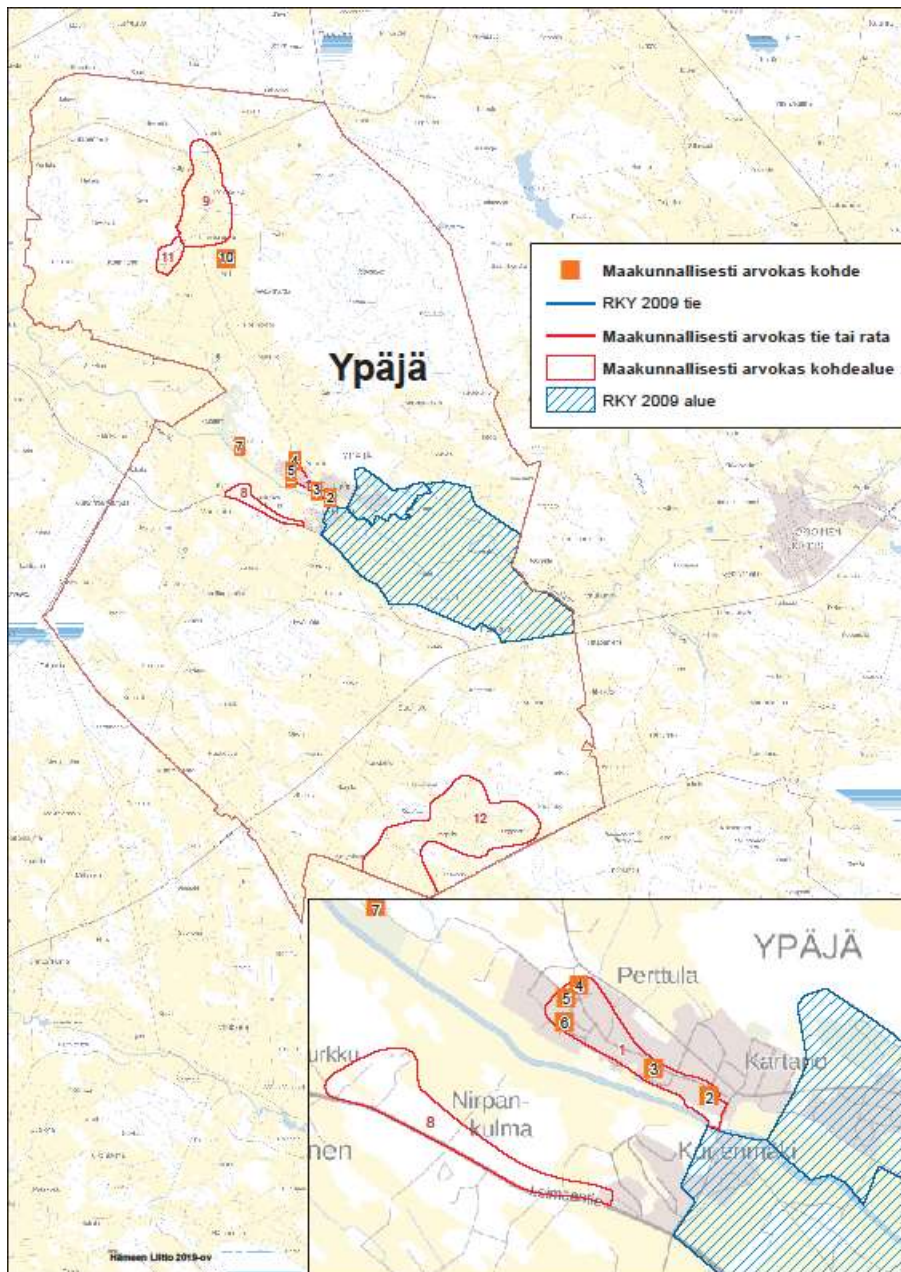
Taulukko 14. Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt Ypäjällä.

Ypäjä				
Nro	Kohde	Peruste*	Ryhmä	Kuvaus
1	Kirkonkylä (Perttula)	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	1700-luvulta lähtien kehittynyt Ypäjän kunnan keskus, jonka asema korostui 1870-luvulla kunnallisen itsehallinnon myötä.
2	Ypäjän kirkko	H,R,M	Kirkollishistoria	Puukirkko vuodelta 1902 (arkkit. H. R. Helin ja A. R. Nyström). Kirkossa on kansallisromanttisia piirteitä. Ulkoasua hallitsee korkea, epäsymmetrisesti sijaitseva torni.
3	Kunnantalon ympäristö	H,R,M	Hallinto ja puolustus	Rapattu kunnantalo (1951, rkm. Väinö Paloposki), vanha kunnantalo (1922, rkm. Y.A. Hagberg), terveystalo (1951, arkkitehtitoimisto Lappi-Seppälä ja Martas). Honkalan tilan hirsinen vilja-aitta 1780-luvulta lienee Perttulan kylän vanhin rakennus. Entinen alakansakoulu on vuodelta 1926.
4	Entinen Perttulan kansakoulu	H,R,M	Sivistyshistoria	Entinen Perttulan kansakoulu valmistui 1894. Piirustukset laati ylioppilas Henrik Liipola kartanonomistaja D.A. Collinin ohjeiden ja kouluylivaltuutuksen uusien mallipiirustusten mukaan.
5	Ypäjän kotiseutumuseo	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Alueelle siirrettiin lukkari Löfroosin tuparakennus 1941 ja Vanha-Seppälän harakkamallinen tuulimylly 1950-luvulla. Kokonaisuuteen kuuluvat pappilan riihi vuodelta 1896, pappilan 1700-luvun aitta sekä paikalle siirretyt savusauna ja Levomäen torppa.
6	Entinen pappila	H,R	Kirkollishistoria	Perttulan kappeliseurakunnan vanha pappila on tehty Kujalan rälssitilan päärakennuksesta 1870-luvulla. Pappilarakennus on säilynyt perinteikkäässä asussa.
7	Jaakkola	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Jaakkolan tila on siirretty Perttulan kyläkeskuksesta nykyiselle paikalleen Loimijoen rannalle 1790-luvulla. Hirsinen päärakennus on 1880-luvulta, laajennettu 1922. Pihapiirissä on punamullattu luhtiaitta, hirsinen, modernisoitu talli (1925) sekä vanha hirsipintainen vilja-aitta (1800-l. alku/1700-l.).
8	Manninen	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Mannisten kylän talot on siirretty 1800-luvun jälkipuolella vanhalta kylätontilta Loimijoen läheisyydestä enimmäkseen Loimaantien varrelle. Tienvarsi-asutus muodostaa yhä nauhamaisen kokonaisuuden, jossa on säilynyt paljon vanhaa, pääasiassa 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun rakennuskantaa (mm. Haveri, Mäki, Kurkku ja Harakka (Valonahjo)).
9	Ypäjänkylä asemaseutu	ja H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Ypäjänkylän vanhan kylätontin tuntumassa ja Ypäjän sittemmin puretun rautatieaseman ympäristössä on säilynyt runsaasti monipuolista, talonpoikaiskulttuurin ja erilaisten elinkeinojen synnyttämää rakennuskantaa 1800-luvulta ja 1900-luvun alkupuolelta.
10	Sorri	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Sorrin pitkä päärakennus ja hirsinen karjarakennus rakennettiin vuosina 1898-1902. Vanhempi päärakennus siirrettiin samaan aikaan vanhalta kylätontilta uuden tilakeskuksen sivurakennukseksi.

11	Katinhännän alue	H,M	Talonpoikaiskulttuuri	Vanhan maantien varrella sijaitseva, rakennuskannaltaan pienimittakaavainen alue on kehittynyt vanhasta torppa- ja mäkitupalaisasutuksesta. Vanhimmat rakennukset ovat 1800-luvun lopulta, valtaosa 1900-luvun alkupuolelta.
12	Hyrsynkulman kulttuurimaisema	H,R,M	Talonpoikaiskulttuuri	Hyrsynkulman tasainen viljelyaukea on vanhaa Palikkalan kylän torppariseutua. Kankarinmäellä ja tien toisella puolella Majamäessä on säilynyt vanhat torpat. Hyrsyn kansakoulu on vuodelta 1939.

*) Perusteet: H = Historialliset perusteet, R = Rakennushistorialliset perusteet, M = Maisemalliset perusteet sekä I = Visuaalisuus sekä Identiteetti- ja symbolimerkitykset. Tarkemmin Hämeen maakunnallisten rakennushistoriallisten kohteiden arvottamiskriteerit on kuvattu taulukossa 3.

Kuva 15. Ypäjän maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen sijainti.

Ypäjän asemanseutua kesällä 2018 (kohde nro 9, Ypäjä).

Perttulan entinen kansakoulu kesällä 2018 (kohde nro 4, Ypäjä).

9 Yhteenveto

Tämän työn tarkoituksena on ollut päivittää Hämeen maakunnallisesti arvokkaiden rakennettujen kulttuuriympäristöjen luettelo ja tiedot. Selvitystyön perusteella maakunnallisesti arvokkaita rakennettuja kulttuuriympäristökohteita ja -kokonaisuuksia on yhteensä 459.

Maakunnalliset rakennetun kulttuuriympäristön kohteet ovat osittain muuttuneet Kanta-Hämeen maakuntakaava 2006:ssa osoitettuihin kohteisiin verrattuna. Muutosten syynä on erityisesti valtakunnallisten RKY-aluerajausten muuttuminen maakuntakaava 2006:n voimaantulon jälkeen. RKY 2009 –kohteet ja alueet on lähtökohtaisesti rajattu maakunnallisten kohteiden selvityksen ulkopuolelle, koska valtakunnallisen statuksen on katsottu riittävästi turvaavan kohteiden arvon. Osa maakuntakaava 2006:n kohteista on tuhoutunut (esim. palanut), tai fyysisen ympäristön muutokset ovat heikentäneet kohteen arvoja. Lisäksi muutoksia kohdeluetteloon ovat aiheuttaneet tietojen lisääntyminen ja arvotuskriteerien muuttuminen.

Maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt on tarkoituksenmukaista ottaa huomioon maakuntakaavaa yksityiskohtaisemmassa suunnittelussa ja kohteen merkittävien kulttuurihistoriallisten ja maisemallisten arvojen säilyminen on turvattava. Myös kohteiden lähiympäristö on hyvä sopeuttaa arvokkaaseen kokonaisuuteen. Rakennettu kulttuuriympäristö, joka on säilyttänyt arkkitehtoniset ja visuaaliset arvonsa ja josta historian kerroksellisuus on luettavissa, on merkittävä elinympäristön viihtyisyyttä lisäävä tekijä. Tällaiset ympäristöt ovat voimavara, joka voidaan nostaa strategiseksi vetovoimatekijäksi kehitettäessä esimerkiksi elinkeinotoimintaa, matkailua ja virkistystä.

Lähteet

- Ahola, T. (2002) Rakennusinventointi – Hauho. Hämeen ympäristökeskuksen moniste 43/2002.
- Ahola, T. (2002) Rakennusinventointi – Lammi. Hämeen ympäristökeskuksen moniste 44/2002.
- Ahola, T. (2002) Rakennusinventointi – Tuulos. Hämeen ympäristökeskuksen moniste 42/2002.
- Ahola, T. (2005) Rakennusinventointi – Janakkala. Hämeen ympäristökeskuksen moniste 92/2005.
- Ahola, T. (2005) Rakennusinventointi – Kalvola. Hämeen ympäristökeskuksen moniste 99/2005.
- Ahola, T. (2005) Rakennusinventointi – Loppi. Hämeen ympäristökeskuksen moniste 100/2005.
- Ahola, T. (2005) Rakennusinventointi – Renko. Hämeen ympäristökeskuksen moniste 90/2005.
- Ahola, T., Tulonen, A. & Utriainen, H. (2007) Kulttuuriympäristöjen Häme. Hämeen alueellinen kulttuuriympäristöohjelma 2007–2013. Hämeen ympäristökeskuksen raportteja 04/2007.
- Ahola, T. & Koivula, P. (2009) Forssan kaupungin rakennusinventointi. Hämeen ympäristökeskuksen raportteja 10/2009.
- Ahola, T., Koivula, P., Koskiahde, A. & Murtonen, M. (2009) Jokioisten kunnan rakennusinventointi. Hämeen ympäristökeskuksen raportteja 6/2009.
- Ahola, T. & Vikman, L. (2009) Tammelan kunnan rakennusinventointi. Hämeen ympäristökeskuksen raportteja 9/2009.
- Ahola, T. & Koskiahde, A. (2009) Ypäjän kunnan rakennusinventointi. Hämeen ympäristökeskuksen raportteja 5/2009.
- Haavisto, J. & Louekari, S. (2018) Riihimäen jälleenrakennuskauden pientaloaluetarkastelu. Patastenmäki – Kumela – Hirsimäki – Petsamo. <https://www.riihimaki.fi/wp-content/uploads/sites/3/2018/06/v1.1-selvitys-riihimaen-jalleenrakennuskauden-pientaloalueista-28.6.2018.pdf>
- Hämeen liitto (2003). Rakennettu Häme. Maakunnallisesti arvokas rakennusperintö.
- Koski, K. & Hirvonen, A. (2016) Kanta-Hämeen maakunnallisesti arvokkaiden maisema-alueiden päivitysinventointi 2016. Hämeen liitto.
- Könönen, N. (2005). Hausjärven rakennetun kulttuuriympäristön selvitys. Hämeen ympäristökeskuksen moniste 95/2005.
- Opetus- ja kulttuuriministeriö, Ympäristöministeriö (2014). Kulttuuriympäristöstrategia 2014–2020.
- Putkonen, L. (1983). Kanta-Hämeen kulttuurihistorialliset kohteet. Kanta-Hämeen seutukaavaliitto 1983/86.
- Putkonen, L. & Ivars, M. (2003). Kyliä ja kortteleita. Hämeenlinnan ja Hattulan rakennuskulttuuriselvitys. Hattulan kunta ja Hämeenlinnan kaupunki.
- Riihimäen kaupunki/ kaavoitusyksikkö (2010). Riihimäen rakennuskulttuuria 2010. Riihimäen merkittäviä rakennuksia, rakennusryhmiä ja kulttuurimaisemakokonaisuuksia.
- Tmi Lauri Putkonen (2012) Hämeenlinnan linja-autoasema. Rakennushistoriallinen selvitys 23.3.2012.
- Tulonen, A. (2000). Hämeen alueellinen kulttuuriympäristöohjelma. Hämeen ympäristökeskus, alueellisia ympäristöjulkaisuja 177/2000.
- Valtakunnallisesti merkittävät kulttuurihistorialliset ympäristöt RKY 1993 www.nba.fi/rky1993/
- Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY 2009 www.rky.fi
- Ympäristöministeriö (2009). RKY kaavoituksessa ja lupamenettelyssä. http://www.rky.fi/read/asp/r_RKY_kaavoituksessa_ja_lupamenettelyssa.pdf